

TRANSPARANT

Fam. de Jong.

-
- ✓ De democratie bedreigd?
 - ✓ De protestantse kerk in Duitsland
 - ✓ Dietrich Bonhoeffer
 - ✓ Interview met de Duitse ambassadeur
 - ✓ De Jom Kippoeroorlog

Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

jaargang 4

nummer 4

december 1993

Vakcursus *Geschiedenis* voor studenten

In samenwerking met het Christelijk Studiecentrum ICS en IFES-Nederland hoopt de VCH in januari 1994 een vakcursus geschiedenis te organiseren. De cursus omvat vier avonden en is als volgt opgebouwd:

1e avond: *Geloof en geschiedwetenschap*

Over de manier van kijken naar geschiedenis die de Bijbel leert, in vergelijking met de manier waarop de geschiedwetenschap dat doet. Hoe ga je om met de spanning tussen geloofsinzichten en wetenschapsresultaten? Docent: drs. Gerard Raven

2e avond: *Wat is historische kennis?*

Over de manier waarop historische kennis tot stand komt. Welke visie op de mens en de geschiedenis ligt eraan ten grondslag? Is een christen-historicus 'objectief'? Docent: dr. Roel Kuiper

3e avond: *De rol van vooroordelen*

Geschiedschrijving is gebaseerd op selectie en interpretatie van (bronnen)materiaal. Hoe gaat dat in de praktijk? Welke rol spelen (geloofs)vooronderstellingen hierbij? Een praktisch gerichte herkenningsoefening. Docent: drs. Gerard Raven

4e avond: *Historisch besef - een praktijkvoorbeeld*

Er wordt veel geklaagd over gebrek aan historisch besef. De (gespecialiseerde) geschiedwetenschap lijkt hierin geen keer te kunnen brengen. Welke rol kunnen christen-historici spelen? Rondom deze vragen hebben we deze avond een discussie ontmoeting met een ervaren christen-historicus. Docent: drs. Hillie van de Streek

Over de docenten:

- Dr. R. Kuiper is directeur van het Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte en stafmedewerker van L'Abri Nederland.
- Drs. G.J.A. Raven is adjunct-directeur van Museum Flehite te Amersfoort.
- Drs. H.J. van de Streek is wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Even concreet:

Op 17 en 31 januari, 14 en 28 februari 1994
Van 19.30 tot 22.00 (uiterlijk)
Utrecht (vlakbij Utrecht CS)

Opgave:

Schriftelijk bij het ICS
Kosten: fl. 40,- p.p. (incl. studiemateriaal)

Meer weten?

Bel of schrijf!
Christelijk Studiecentrum ICS
Nieuwezijds Voorburgwal 96-1
1012 SG AMSTERDAM
Tel. 020-6257141
Postgiro: 2247500

Colofon

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Grondslag en doel

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur van de VCH

R. Kuiper (voorzitter)
mw. H.J. van de Streek (secretaris)
F. Quist (penningmeester)
R. Bisschop (tweede voorzitter)
G. Harinck (adjunct)
mw. P.G. Luteijn (onderwijszaken)
G.J.A. Raven (cursuswerk)

Comité van aanbeveling

dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A.Th. van Deursen,
dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland,
dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte,
prof. dr. W. van 't Spijker,
dr. J.R. Wolffe (University of York)

Ereld

mw. drs. J.L. van Essen

VCH-Secretariaat

Voor informatie en administratieve zaken kan men zich wenden tot het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht. Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk te geschieden.

Redactie *Transparant*

J.L. Krabbendam (hoofdredacteur)
F. Quist (eindredacteur)
mw. J.I.C. de Jong
A.A. van der Schans
K. van der Zwaag

Redactie-adres

Viermeistraat 26
4695 EW Sint-Maartensdijk
tel. 01666-3853

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Leden en donateurs ontvangen *Transparant* automatisch. De contributie bedraagt f 40,- per jaar (studenten f 30,-). Donateurs betalen minimaal f 55,-. Niet-leden, secties en instellingen kunnen zich op *Transparant* abonneren voor f 45,-.

Losse nummers

Losse nummers kunnen worden besteld bij het redactie-adres of via overmakingen op gironummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk, onder vermelding van het betreffende nummer. De prijs bedraagt f 12,50 per stuk (inclusief porto).

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op één of meerdere illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

ISSN 0928-1282

Inhoud

Redactioneel J.L. Krabbendam	2
Column: Von Weizsäcker: meer ethicus dan politicus A. Kamsteeg	3
De democratie bedreigd? M.A. Rouw	4
De protestantse kerk in Duitsland: geweten of werktuig van de staat? R.V. Pierard	7
Bonhoeffer: een christen voor alle seizoenen R. Zerner	10
"We hoeven straks niet allemaal dezelfde kaas te eten." Interview met de Duitse ambassadeur K.J. Citron G. Ligtenberg	14
De Jom Kippoeroorlog W. Hoogendijk	16
De promotie van J.W. Kirpestein K. van der Zwaag	21
Leergang "Gereformeerde dwarsliggers" P. Siebe	23
Toelichting op het VCH-program (deel 2) G. Harinck	25
Verenigingsnieuws	26
Commentaar: <i>Historia docet</i> R. Kuiper	27
Jaarverslag 1992-1993	28
Activiteitenplan 1993-1994	30
Nieuws van de onderwijswerkgroep G.P.P. Hogendoorn	31
Scriptiebespreking	32
Recensierubriek	33
Personalía	44

Redactioneel

J.L. Krabbendam

Bij het verschijnen van *Transparant* biedt de redactie haar lezers eerst excuses aan voor de vertraging die dit nummer heeft opgelopen. Het uitbrengen van twee nummers tegelijkertijd vergde meer tijd en werk dan gedacht. Gelukkig kunnen we ook een zichtbare vernieuwing aandragen: de omslag is gemoderniseerd. We hopen dat die u bevalt.

Soms lijdt Nederland aan een Calimero-complex, een kleintje dat machteloos staat tegenover de groten, maar het moreel gelijk aan zijn kant heeft. Dat geldt in het bijzonder voor Duitsland. Het woord Duitsland roept associaties op met grootheid en macht. Iedereen denkt direct aan de oorlog die zijn stempel gedrukt heeft op onze literatuur en nog altijd (onbewust) meespeelt in onze vooroordelen ten opzichte van de oosterburen.

Dit jaar staat bij het eindexamen geschiedenis op de middelbare scholen de Duitse geschiedenis tussen 1870 en 1990 centraal. Geografische nabijheid is nog geen garantie voor kennis, dat hebben we gemerkt toen koning Boudewijn plotseling overleed. We wisten eigenlijk weinig van België af. De kennis over Duitsland stijgt in het algemeen niet uit boven het algemeen bekende. Daarom is het een goede zaak dat de scholen zich in hun eindexamenonderwerp geschiedenis daarin verdiepen en dat de VCH ook een bijdrage daaraan levert. Naast de achtergrondartikelen in de 'reguliere' *Transparant* presenteert de onderwijswerkgroep in een speciale *Onderwijs-Transparant* lesmateriaal dat gebruikt kan worden in de klas. Voor de artikelen hebben we gekozen voor onderwerpen die in het gewone aanbod over het hoofd gezien wordt en die tegelijkertijd een breder publiek trekken. Om het Calimero-effect te omzeilen komen drie buitenlanders aan het woord.

In de columns van de komende jaargang presenteren verschillende mensen een historisch figuur of bijzondere gebeurtenis. De journalist en politicoog A. Kamsteeg doet dit met de presi-

dent van Duitsland Von Weizsäcker, die de eenheid van Duitsland zeer ter harte gaat, zowel geografisch als wat betreft de verschillende bevolkingsgroepen. Ondanks alle bewondering die de president afdwingt is er ook kritiek op hem te leveren.

Het openingsartikel is van historicus Rouw die uitgebreid het boek bespreekt dat model stond voor de invulling van het examenonderwerp. Het is moeilijk om een antwoord te krijgen op de vraag hoe stabiel de democratie verankerd is in Duitsland. Rouws kritiek is dat ondanks het positieve goed van de democratie het finalistisch is om de geschiedenis de maat te nemen met de democratie als meetlat, alsof democratie het hoogste beginsel is.

Twee historici die lid zijn van onze Amerikaanse zustervereniging diepen de Duitse geschiedenis verder uit. R. Pierard, de motor van de Amerikaanse vereniging van christen historici beschrijft de relatie tussen kerk en staat in Duitsland. Hij maakt duidelijk dat de kerk uit reactie tegen materialisme en individualisme ervoor kozen om de staat te versterken, waardoor ze het instrument van de staat werd met alle schaduwkanten van dien in de oorlog. Als reactie hierop werd de gewetensfunctie van de kerk na de oorlog benadrukt, maar het is de vraag of zij die rol zal kunnen (blijven) spelen.

Dietrich Bonhoeffer was een Duitser die grote invloed heeft gehad door zijn levenshouding en theologie. Van links tot rechts wordt hij gelezen en "ingelijfd." R. Zerner houdt zich al enige tijd diepgaand bezig deze inspirerende persoon. Zij geeft een beschrijving van zijn leven en spoort de spanningen op in zijn denken, bijv. hoe kon een pacifist meewerken aan een aanslag op Hitler? Het antwoord ligt in Bonhoeffers persoonlijke betrokkenheid bij het lijden in deze wereld. De diepe indruk die Bonhoeffer maakt is te danken aan zijn aanvaarding van de consequenties van zijn christen-zijn.

Over het hedendaagse Duitsland sprak G. Ligtenberg met de Duitse ambassadeur, die op veelgehoorde vra-

gen over de verwerking van het oorlogsverleden en de huidige Duitse economische macht genuanceerde antwoorden geeft.

Een ander land dat sterk leeft met zijn geschiedenis is Israël. Omdat het deze maand twintig jaar geleden was dat de Jom Kippoer oorlog werd uitgevochten licht W. Hoogendijk de achtergronden nog eens door. Tevens geeft hij voorbeelden van verschillende bijbelse visies op het land Israël en de gevolgen voor de beoordeling van het huidige vredesproces.

Naast deze artikelen krijgt ook het functioneren van de VCH aandacht. K. van der Zwaag ondervraagt J.W. Kirpestein, die onlangs promoveerde op Groen van Prinsterer. Bestuurslid G. Harinck licht in een tweede artikel het Program van Uitgangspunten nader toe. Voorzitter R. Kuiper legt in zijn commentaar de vinger bij de continuïteit van de liberale dominantie. Verder biedt dit nummer een interessante scriptiebespreking en een groot aantal recensies.

Rest mij nog een rectificatie en een aankondiging. De rectificatie betreft het artikel "De Reformatie in Spanje" in ons vorige nummer. De auteur was niet M. maar R. Janssens en de reformator waarmee Spaanse hervormers in contact kwamen was niet Zwingli, maar Zwinger (pag. 7). De aankondiging betreft het volgende nummer dat grotendeels gewijd zal zijn aan de formulering van de richting waarin de VCH zich zal bewegen. Lezers die een constructieve bijdrage aan het program van uitgangspunten te bieden hebben, mogen hun reactie in korte vorm (maximaal 1500 woorden) aan de redactie aanbieden vóór 1 januari 1994.

Door het late verschijnen heeft uitgeverij Groen welwillend de datum voor het intekenvoordel op Colijn en het einde van de Coalitie verlengd tot 1 januari 1994 (zie inlegfolder middenin).

Von Weizsäcker: meer ethicus dan politicus

A. Kamsteeg

In mei 1984 noemde The Times hem al de "juiste man voor de baan". Met die man werd bedoeld op Richard von Weizsäcker, geboren in april 1920 in een geslacht dat al vier generaties leidende persoonlijkheden van de Duitse Bondsrepubliek had voortgebracht; hij had weinig politieke macht misschien, maar met de mogelijkheid aanzienlijke intellectuele en morele invloed uit te oefenen. De positieve manier waarop Von Weizsäcker van die mogelijkheid gebruik heeft gemaakt, vormt het antwoord op de vraag waarom juist deze Duitser mij aanspreekt.

Gelet op het nog niet zo verre verleden is het Nederlanders bepaald niet om het even welke Duitser onze Oosterburen vertegenwoordigt. Moet dat nu: die onmiddellijke herinnering aan 1939-1945? Ja, want om met Von Weizsäcker te spreken: "Auschwitz blijft uniek. Deze waarheid is onomstotelijk. Ze wordt niet vergeten." Of in zijn beroemde rede van 8 mei 1985, precies 40 jaar na het einde van de oorlog: "De volkerenmoord op de Joden is zonder weerga in de geschiedenis... Wij allen moeten, schuldig of niet, oud of jong, dat verleden aanvaarden. We worden geraakt door zijn gevolgen en daarop aangesproken."

Richard von Weizsäcker is lijfelijk en mentaal door dat verleden één gegaan. Lijfelijk: als militair in de Wehrmacht maakte hij twee keer mee – in 1943 bij Moskou en bij Leningrad – dat 90 procent van zijn regiment de dood werd ingejaagd. En mentaal: tijdens het Proces van Neurenberg (1947) werd hij – betrokken bij de verdediging van zijn vader – in volle omvang geconfronteerd met de gruwelen van het Derde Rijk. Het heeft zijn verdere leven gestempeld. Bij Von Weizsäcker geen enkele aarzeling: "Wir haben es wohl gewusst".

De rol van vader Von Weizsäcker – van 1938 tot 1943 staatssecretaris onder Ribbentrop, en later Hitlers ambassadeur in Rome – weerhield de zoon later ervan zich te beroemen op zijn eigen betrokkenheid bij de mislukte aanslag van officieren van de Wehrmacht op Hitler op 20 juli 1944. Later zou hij op de vraag naar de zin van het (Duitse) leven antwoorden: "Geen ander voorbeeld van Duitse geschiedenis van deze eeuw als de 20e juli 1944 biedt ons daarvoor de criteria." Richard von Weizsäcker verpersoonlijkt de democratie en de rechtsstaat, hij staat voor burgerlijke rechten en geestelijke vrijheid. President Von Weizsäcker: de 'goede Duitser', als het geweten van het land.

Is Von Weizsäcker ook in ander opzicht de juiste man voor deze post? Anders dan zijn voorgangers – met een positieve uitzondering voor Gustav Heinemann – vult hij zijn redevoeringen niet met al dan niet fraai geformuleerde gemeenplaatsen. Dat ligt niet in zijn aard. Niet voor niets is de nu 73-jarige Von Weizsäcker – al dan niet smalend – ook wel de 'evangelische ethicus' genoemd. Is het niet typerend? Als politicus – in 1969 in de Bondsdag voor de CDU – viel hij eigenlijk zelden op. Van politici heeft Von Weizsäcker niet

eens zo'n hoge pet op. Hij verwijt hen 'machtsbesessen' te zijn, maar tegelijk 'machtsvergeessen' als zij visie en conceptuele plannen op tafel moeten leggen.

Hoe is deze aansprekende Duitser te typeren? Zonder twijfel heeft Von Weizsäcker diepe kerkelijke wortels. In de Duitse Evangelische (Lutherse) Kerk bekleedde hij tal van functies; vier achtereenvolgende jaren was hij voorzitter van de befaamde Kirchentag. Maar over Jezus Christus als het Lam en de Leeuw van Juda hoort men hem niet. Zonder twijfel heeft Von Weizsäcker het hart op de goede plaats. Hij laat niet na te wijzen op de belangrijke plaats van het gezin in de samenleving. Hij spreekt liever van 'Duitse burgers van Turkse afkomst' dan van 'Turken in Duitsland'. Hij kwam internationaal op voor zowel Andrei Sacharov als Nelson Mandela. Maar zijn motivatie klinkt eerder humanistisch dan voortkomend uit confessioneel bijbels geloof.

Von Weizsäcker heeft als bonds-president nog één jaar voor de boeg. Dat jaar zal hij benutten om vooral drie zaken te benadrukken: (1) Verdraagzaamheid ten opzichte van etnische minderheden, (2) offers voor het oosten van Duitsland in plaats van de huidige 'halen-wat-er-te-halen-valt-mentaliteit', en (3) verdere integratie van Duitsland in een Europese Gemeenschap, die straks ook de voormalige communistische landen moet omvatten.

Getuige recente opiniepeilingen staat Duitsland bij jeugdige Nederlanders in een slecht blaadje. Maar nu volgend jaar het examenonderwerp voor het vak geschiedenis toch over Duitsland zal gaan... Ter voorbereiding zou men Von Weizsäcker's Leven op de Grens (Uitg. Balans, Amsterdam) eens kunnen bestuderen.

De democratie bedreigd?

R. Rouw

Inleiding

Loopt de democratie in Duitsland weer gevaar? Dreigt er een verregaande destabilisatie van de maatschappij als gevolg van rechtsradicale agitatie en geweld? Zal de economische recessie een diepgaande neerslag hebben op het functioneren van het politieke systeem? Ligt een debâcle zoals de republiek van Weimar overkwam weer op de loer? Hoe sterk is de democratie nu eigenlijk verankerd in Duitsland?

Deze vragen zijn in het afgelopen jaar vaak gesteld. De economische verslechtering en het mede daaruit voortvloeiende geweld tegen buitenlanders brengen weer twijfel over de standvastigheid van de Duitse democratie. In zo'n situatie wordt ook altijd het verleden te hulp geroepen. Is het immers niet altijd moeizaam gegaan met de democratie in Duitsland? De vergelijking die het meest populair is, is die met de republiek van Weimar, de democratische voorganger van de Bondsrepubliek. Het "democratische experiment" eindigde toen dramatisch in de dictatuur van Hitler, die onder andere goed gebruik maakte van de economische crisis en het instabiele politieke klimaat.

Om niet eenvoudig meegesleept te worden in dit soort vergelijkingen is het goed nauwkeuriger kennis te nemen van het verleden. Het boek *Duitsland en de democratie 1871-1990* van Hess en Wielenga biedt daartoe een uitstekende mogelijkheid. Het is goed geschreven en laat zich vrij gemakkelijk lezen.

De gang van de democratie wordt gevolgd vanaf 1848, toen de revolutiegeest ook in Duitsland rondwaarde en er voor het eerst een parlement werd gekozen. Het parlement stelde tot 1918 echter niet veel voor en kon nauwelijks macht ontwikkelen. Dat leek te veranderen na de Eerste Wereldoorlog, toen een parlementair-democratische constitutie tot stand werd gebracht. Deze werd echter door conservatieve elites en radicaal-rechtse groeperingen, langs de

zijlijn bekeken door linkse krachten, stelselmatig uitgehold. Pas na de Tweede Wereldoorlog en het einde van de nationaal-socialistische dictatuur kon een nieuw begin gemaakt worden met de democratie. Deze is met vallen en opstaan gegroeid tot wat ze nu is: een stabiele, in de maatschappij verankerde democratie.

Enkele algemene opmerkingen

Waarom hebben de redacteurs van het bovengenoemde boek de ontwikkeling van de democratie zo expliciet als thema gekozen? In de inleiding wordt deze keuze verantwoord. De redacteurs zijn begaan met "de toekomst van de democratie," overigens niet alleen in Duitsland, maar over de gehele wereld. Eind jaren tachtig leek de democratie een ware triomftocht te maken door Oost-Europa en Rusland. Inmiddels hebben zich enkele ontvullende gebeurtenissen voorgedaan die tonen hoe moeizaam werkelijke democratie tot stand komt.

In Duitsland is daarbij volgens Hess en Wielenga sprake van een dubbele uitdaging. In het oosten moet de democratie nog wortelen, terwijl de economische problemen groot zijn en de mentale hereniging met het westen moeilijk verloopt. In het westen lijkt de oudere democratie in een crisis te verkeren, in de zin dat de burgers het vertrouwen in de politiek verliezen.

Met democratie bedoelen de redacteurs de "westerse, liberaal-burgerlijke" democratie, gestoeld op de basisprincipes van volkssoevereiniteit, politieke vrijheid, rechtsgelijkheid en (in toenemende mate) sociale burgerrechten. In de bundel richten ze zich op de democratie als staatsvorm, het democratisch karakter van de verschillende constituties, en als levensvorm. In het kader van dat laatste wordt gesproken over politieke cultuur: opvattingen over politieke systemen, niet alleen in ideologische vormen, maar ook als meer

"irrationele producten van de menselijke geest".

De "westers liberaal-burgerlijke" democratie, zoals we die nu om ons heen zien, is natuurlijk meer dan het wat neutraal geformuleerde "thema" van het boek. Het is tegelijk een normatieve meetlat die langs de geschiedenis wordt gelegd. De vraag dringt zich op of dat nu zo'n gelukkige meetlat is, sterker nog of een meetlat überhaupt wel zo gelukkig is.

De redacteurs verantwoorden nauwelijks waarom ze democratie als leidraad voor hun historische overzicht hebben gekozen. Met de zinsnede dat de westerse democratie gestoeld is op de bovengenoemde basisprincipes wordt enig licht geworpen op het belang dat de redacteurs hechten aan democratie: binnen deze staatsvorm zijn volkssoevereiniteit, politieke vrijheid, rechtsgelijkheid en sociale burgerrechten - en wie zal ontkennen dat dat belangrijke verworvenheden zijn - redelijk gewaarborgd.

Uitgaan van democratie heeft iets finalistisch in zich: de actuele, hedendaagse vormgeving van de staat wordt gezien als eindpunt van een ontwikkeling en de loop van de geschiedenis wordt vanuit het heden beoordeeld. Het kan de lezer de ogen doen sluiten voor de negatieve zijden die aan democratie, democratie als principe én in zijn huidige vormgeving, kleven.

Mijn idee is dat je ook democratie voortdurend moet toetsen aan hogere beginselen. Die beginselen kunnen beter dienen als meetlat voor de beschouwing van de geschiedenis. Hoe komen we aan beginselen? Voor christenen zullen die afgeleid zijn van een op de bijbel georiënteerde wereldbeschouwing. Vervolgens zullen ze zo intersubjectief geformuleerd moeten worden als mogelijk is om breed gedragen te kunnen worden.

Het gevaar van een meetlat is altijd dat perioden en personen in de geschiedenis eenzijdig en anachronistisch wor-

den beoordeeld. Wie met democratische ogen naar historische constellaties kijkt zal snel tekortkomingen ontdekken. Wie al te nadrukkelijk democratie op de voorgrond stelt, zou de ogen kunnen sluiten voor andere ontwikkelingen en handelingen. Naar mijn gevoel is in de geschiedschrijving de beoordeling van één van de laatste kanseliers voor Hitler aan de macht kwam, Heinrich Brüning, niet vrij van deze eenzijdigheid.

Politieke cultuur

De auteurs van de hier te bespreken bundel hebben over het algemeen dit gevaar weten te vermijden en zijn niet vervallen in snelle, al te gemakkelijke oordelen. Alleen de beoordeling van Bismarck, als schurk in het drama van de democratie, heeft mij gestoord, zeker als die vergeleken wordt met het oordeel over Adenauer. Adenauer, de eerste kanselier na de Tweede Wereldoorlog, die Duitsland weer op de weg naar normaliteit leidde, komt er zeer goed af. Hij wordt in de inleiding als "held" betiteld. Nu stond Adenauer niet bekend om zijn al te democratische gezindheid en Wielenga betitelt hem in zijn bijdrage over Duitsland na de Tweede Wereldoorlog als "autoritaire regent". Maar, zo voegt de schrijver er vergoelijkend aan toe: "Adenauers optreden en democratie-opvatting pasten echter geheel in het politieke klimaat van de jaren vijftig." Hij deed wat de bevolking van hem verwachtte. Waarom niet deze begripsvolle benadering toegepast op Bismarck en hem geplaatst in zijn tijd en de verwachtingen en structuren van zijn tijd? Misschien wordt het oordeel over de beide personen gekleurd door de ontwikkelingen na de afloop van hun regeerperiodes: bij Bismarck het autoritaire keizerrijk en uiteindelijk de nationaal-socialistische dictatuur en bij Adenauer de verdere verankering van de democratie. Is dat dan niet al te intentionalistisch gedacht en is er dan sprake van een onderschatting van de rol die sociaal-economische en politieke processen spelen? Het lijkt teveel op willekeur wanneer de redacteurs in hun inleiding een "helden en schurken-schema" ten tonele voeren. Aan de andere kant wordt het betoog wel verlevendigd door een dergelijke benadering en klinken het engagement en de bewogenheid in de oordelen duidelijk door.

Het thema van de politieke cultuur komt bij de ene auteur beter uit de verf dan bij de andere. Het blijft veelal bij het schetsen van grove lijnen, hetgeen gezien de omvang van het boek niet verwonderlijk is. Wie naar aanleiding van de inleiding verwacht dat het boek mentaliteitsgeschiedenis bevat, komt bedrogen uit. Omdat ook aan sociaal-economische factoren weinig aandacht wordt geschonken, is het resultaat een vrij traditionele politieke geschiedschrijving.

De bovenstaande opmerkingen nemen niet weg dat het boek, beoordeeld naar z'n bedoeling, een goed en handzaam overzicht biedt van de geschiedenis van de democratie in Duitsland. Belangrijk vind ik dat het de mogelijkheid biedt zinnige antwoorden te formuleren op de vragen die aan het begin gesteld werden. Om deze opmerking handen en voeten te geven wil ik nader aandacht schenken aan enkele bijdragen uit de bundel.

Daarbij ga ik onder meer voorbij aan het lange, maar heldere stuk van Chris Lorenz over het Duitse keizerrijk (1871-1918). Lorenz biedt niet alleen een overzicht van die periode, maar zet ook de vele interpretaties van het keizerrijk op een rij. Lorenz concludeert dat de visies op het verleden nauw verbonden zijn met visies op het heden. Ideeën over Duitse nationale identiteit hebben impact op de weergave van de geschiedenis van het keizerrijk, of in de woorden van Lorenz: in elke reconstructie van de geschiedenis schuilt een hoeveelheid constructie.

De democratie bedreigd?

Is de situatie in het huidige Duitsland te vergelijken met die in de republiek van Weimar (1918-1933)? Wat gebeurde er dan in die periode en hoe moet dat gewogen worden? Onder de titel "De republiek als noodgebouw" besteedt J.C. Hess aandacht aan de opkomst en ondergang van deze republiek. Volgens Hess is de republiek van Weimar gedurende de hele tijd van haar bestaan instabiel geweest. In de geschiedschrijving is wel sprake van een periodisering waarin de jaren 1924 tot 1929 "stabiel" worden genoemd. Hess wijst deze karakterisering af. Volgens hem was er sprake van een permanente bedreiging. Dat werd veroorzaakt

door de compromissen waarop de "bedrieglijke stabiliteit" berustte: monsterverbonden tussen natuurlijke antagonisten zoals sociaal-democraten en de legertop. Daarnaast was het constitutionele compromis een belangrijke factor. Het parlement en de president werden door het volk gekozen; plebiscieten openden de mogelijkheid dat het volk buiten de vertegenwoordigende vergadering om geraadpleegd werd. De regering was verantwoording verschuldigd aan het parlement. Aan de andere kant was de positie van de president erg sterk; hij kon de kanselier benoemen en ontslaan, het parlement ontbinden en per decreten regeren. Van deze macht kon positief en negatief gebruik worden gemaakt: de eerste president, Ebert, gebruikte zijn bevoegdheden om de democratie te beschermen, de laatste, Hindenburg, om de democratie om zeep te helpen.

Kan de ondergang van de republiek van Weimar aan haar constitutie worden toegeschreven? Is democratie gewaarborgd als men voorziet in een andere constitutie, zoals na de Tweede Wereldoorlog wel is gedacht? Volgens Hess gaat deze veronderstelling te ver. Als er geen duurzame meerderheid van de bevolking voor democratie gemobiliseerd kan worden en als sterke maatschappelijke krachten, in dit geval met name de conservatieve elites, democratie misbruiken, dan helpt geen enkele grondwet.

"Weimar" begon al niet onder een gelukkig gesternte. Het erfde een failliete boedel van het keizerrijk dat in de Eerste Wereldoorlog te gronde was gegaan. De oorlog was verloren en verbitterde soldaten keerden huiswaarts. Linkse radicalen trachtten Duitsland op revolutionaire wijze tot een communistische radenrepubliek om te vormen. De vrede van Versailles was vernederend en de herstelbetalingen drukten zwaar. In de tweede helft van de jaren twintig leek het beter te gaan. Maar de crisis van 1929 maakte aan de moeizame vooruitgang weer een einde.

De republiek van Weimar is ten onder gegaan aan het feit dat er uiteindelijk te weinig maatschappelijke krachten over waren om de democratische inrichting te dragen. De compromissen tussen sociaal-democraten, conservatieven en liberalen werden nimmer omgezet in echte samenwer-

king. De sociaal-democraten werden uit de regering verdreven en het parlement werd meer en meer buiten spel gezet. Mede door de economische crisis verloor de republiek veel van haar krediet bij de bevolking. De oude rechtse elites dachten steeds de opkomende nationaal-socialisten te kunnen beteugelen en gingen bewust met hen in zee, met alle dramatische gevolgen van dien.

De republiek van Weimar heeft te weinig tijd gehad en kampte met te grote economische en sociale problemen om haar bestaan te legitimeren bij een onwillige en onwennige bevolking. Volgens Hess vond er in de jaren twintig geen leer- en gewenningsproces plaats, waarin de mentaliteit kon veranderen en de nieuwe staatsvorm haar waarde kon bewijzen. Dat was het wezenlijke manco van "Weimar".

De Bondsrepubliek heeft een andere ontwikkeling doorgemaakt. Wielenga spreekt in zijn bijdrage van een "stille revolutie". En ook het begin was anders. De constitutie van de BRD heeft bijvoorbeeld een einde gemaakt aan de sterke rol van de president. Zo trachtte men van de ervaringen te leren. In tegenstelling tot Weimar vertonen de regeringscoalities van de Bondsrepubliek een zeer stabiel beeld. Niet minder belangrijk is dat Duitsland als gevolg van de Koude Oorlog vrij snel in de westerse alliantie werd opgenomen als verdedigingswal tegen het oprukkende communisme. Tenslotte ging het de BRD ook economisch voor de wind. De welvaart nam snel toe; trots wordt nog steeds gesproken over het

"Wirtschaftswunder". Deze welvaart heeft een grote rol gespeeld bij het tot stand brengen van politieke stabiliteit en het legitimeren van de democratie. Door de economische successen bewees de democratie haar waarde.

Dit zijn in ieder geval de beginvoorwaarden geweest waardoor stabiele politieke verhoudingen ontstonden. Maar is dat genoeg om te bekliven? Nu de Koude Oorlog voorbij is en de economische recessie ingetreden is, is het de vraag of de mentaliteit van de bevolking zover is veranderd dat de democratie deze stoten kan verdragen. Wielenga is hier optimistisch over. In de jaren zestig, met felle studentenprotesten en buitenparlementaire oppositie waarin de roep om meer democratie klonk, ontstond een gepolariseerd klimaat. In de jaren zeventig was daarvan eveneens sprake. De poging van de regering om via het zogenaamde Radikalenerlass antidemocratische personen te weren uit overheidsdienst riep veel weerstand op, temeer toen bleek dat vooral links door deze maatregel getroffen werd. De terreur van de Rote Armee Fraktion en de harde reactie van de overheid wekten bezorgdheid op over het gehalte van de rechtsstaat. Links en rechts kwamen lijnrecht tegenover elkaar te staan. Wielenga spreekt van een "onvermogen tot democratische conflictoplossing".

Hieraan is in de jaren tachtig een einde gekomen. Wielenga observeert dat democratie een maatschappelijke leefwijze is geworden. Identificatie met democratie en het erbij behorende

waarden- en normenpatroon maakten de Bondsrepubliek tot een "normale" staat.

Is deze normaliteit overgegaan op het verenigde Duitsland? Het boek eindigt in 1990 en geeft dus op deze vraag geen antwoord. De Oostduitse bevolking zal een leer- en gewenningsproces moeten doormaken waarin zij zich de democratische omgangsvormen eigen kan maken. De geschiedschrijving in dit boek laat zien dat de democratische gezindheid in het westelijke deel sterk genoeg moet kunnen zijn om de problemen op te vangen. Nog steeds kiest een duidelijke meerderheid van de bevolking voor de democratie, blijkens het tegenprotest na vrijwel elke rechtsradicale aanslag. Hoewel de problemen groot zijn, staan de zaken er beter voor dan in de republiek van Weimar.

N.a.v. J.C. Hess en F. Wielenga red., *Duitsland en de democratie 1871-1990* (Meppel: Boom, 1992) 284 blz., prijs f 34,50.

BERICHTEN

Studiedag over de geschiedenis van *mensen in oorlog*

Op zaterdag 11 december 1993 organiseert het Historisch Platform in samenwerking met het Legermuseum in Delft een studiedag over de geschiedenis van mensen in oorlog.

Het doel van de studiedag is om een 'andere' geschiedschrijving over oorlog aan een publiek van historici en andere belangstellenden te presenteren. Onderwerpen die aan bod komen zijn: dagelijks leven onder oorlogsomstandigheden, de invloed van oorlog op de kunst, de rol van vrouwen in de oorlog, collectieve en individuele beeldvorming over oorlogen.

Medewerkers van het Historisch Platform, "Vrienden van het Legermuseum" en studenten (o.v.v. collegekaartnummer) betalen f 35,= anderen f 45,= (inclusief koffie, thee en lunch). Aanmelding door storting van het juiste bedrag op gironummer 4461908 t.n.v. Historisch Platform te Amsterdam, o.v.v. "Mensen in oorlog." Sluiting inschrijving: 30 november 1993.

Inlichtingen: Stg. Historisch Platform, Postbus 71975, 1008 ED Amsterdam, 020-5484966.

De protestantse kerk in Duitsland: geweten of werktuig van de staat?*

R. Pierard

De rol van de protestantse of evangelische kerk vormt een voortdurend probleem in de recente geschiedenis van Duitsland. Terwijl zij een centrale plaats inneemt in het Duitse leven, is de relatie tussen kerk en staat dubbelzinnig gebleven.

Aan de ene kant was de kerk een willoos werktuig in handen van de leiders en vormde ze een stevige basis voor de gevestigde orde. Maar in de twintigste eeuw kwam er een abrupt einde aan de monarchie en moest de kerk een antwoord vinden op verschillende politieke systemen die probeerden vaste voet aan

Duitse grond te krijgen: het liberaal democratische denken, het nationaal socialisme en het marxisme-leninisme. Het resultaat hiervan was dat veel protestanten zich onverwachts voor de keuze gesteld zagen tussen gehoorzaamheid aan een hoger gezag of aan aardse leiders. Tegelijkertijd betekende de groeiende secularisatie dat hun invloed bij het volk afnam, en ook dat de kerk steeds meer relevantie voor het leven in Duitsland verloor.

Territorialisme en het verbond tussen troon en altaar

De instelling van het territoriale beginsel door de Vrede van Augsburg (1555), waarbij door iedere prins de geloofsovertuiging van zijn gebied werd vastgesteld, luthers of rooms-katholiek, en de bevestiging en uitbreiding van dit beginsel naar de calvinisten door de Vrede van Westfalen, verzwakte de daadkracht van de kerk aanzienlijk. Vooral in de Lutherse vorstendommen legde iedere vorst een eenvormigheid in geloof op aan zijn onderdanen en

oefende ieder staatshoofd als *summus episcopus* tevens een belangrijke rol uit in de kerk. Vorsten vaardigden edicten uit die handelden over kerkelijke aangelegenheden in hun gebied net zoals gewone wetten, en breidden hun gezag uit tot over bijna alle facetten van het kerkelijk leven. De soevereine heersers benoemden meestal de kerkeraden, die bestonden uit theologen en juristen die hun posities bekleedden als ambtenaren van de staat, of ze spraken hun goedkeuring uit over de kerkleiders die door de synoden gekozen waren. Op deze manier hield de staat toezicht op de kerkelijke financiën, de tuchtmaatregelen en de benoemingen van de geestelijken. Zo raakte het Duitse protestantisme geografisch versnipperd, verdeeld in geloof, als organisatie afhankelijk van de staat en psychologisch gebonden aan de status quo.

De protestantse orthodoxie, zoals die ontstond in de zeventiende eeuw, benadrukte de inspiratie en het gezag van de Schrift, de weg van het heil en het belang van de sacramenten voor de relatie tussen mens en God. Later voegde het piëtisme het element van persoonlijk geloof en toewijding hieraan toe als tegenhanger voor het intellectualisme van de orthodoxe stroming. Hoewel het territoriale beginsel het Duitse christendom bleef beheersen, werden de ongeveer driehonderd vorstendommen onder Napoleon verenigd in dertig staten. In deze staten werden evenzoveel gelijkvormige autonome provinciale kerken gevormd (*Landeskirchen*), en dit patroon heeft zich tot op heden in Duitsland gehandhaafd. Aan het hoofd van elke kerk stond de plaatselijke vorst, die zijn autoriteit meer en meer delegeerde, deels aan de door hem benoemde religieuze leiders, en deels aan het ministerie van onderwijs en openbare eredienst.

Zowel de orthodoxe als de piëtistische beweging zag het rationalisme, het resultaat van de Verlichting en de Franse Revolutie, als gemeenschappelijke vijand, en zo ontstond onder invloed van de vroeg negentiende eeuwse opwekking, bekend als de *Die Erweckung*, een nieuw

christelijk conservatisme. Een uiting van dit conservatisme was de opvatting dat de rationalistische theorieën van de Franse Revolutie – volkssoevereiniteit en individuele vrijheid – het gezag van de politieke gemeenschap zou ondermijnen en tevens het geloof in een geopenbaarde godsdienst zou verzwakken. Deze conservatieven ondersteunden de poging van de Pruisische vorst in 1817 om de lutherse en reformatorische kerken te verenigen in één “evangelische kerk”, de zogenaamde Unie van Pruisen, om zo één gesloten front te kunnen vormen tegen het rationalisme. Velen onder de orthodoxe luthers, de “confessionaristen”, verwierpen dit plan echter als een afzwakking van de ware leer.

Met de komst van het politiek liberalisme, de secularisatie en socialisme in de negentiende eeuw veranderde de Duitse religieuze landkaart geleidelijk van karakter. De Pruisen namen het voortouw bij de vereniging van de Duitse vorstendommen in één federale staat – het Duitse *Reich* – maar de oude territoriale kerken bleven onveranderd voortbestaan. In Pruisen zelf nam de kerk het nieuwe idee aan van een christelijke morele orde die, historisch ontstaan uit het volk, het individu verbond met de gemeenschap. Het politieke gezag berustte bij de vorst, die God verantwoording schuldig was, niet bij het volk. Het volk werd beschouwd als een scheppingsorde en de kerk als volkskerk had de taak te waken over de Duitse cultuur en de christelijke waarden. Met andere woorden, een christelijk volk moest christelijke waarden bevorderen en de staat de morele basis geven die hij nodig had. Christelijke normen zouden de nationale gemeenschap samenhouden, en de verwoestende krachten van materialisme en individualisme tegenwerken. Zo hadden de volkskerk en de christelijke kerk een symbiotische onderlinge relatie, en de staat kreeg er belang bij om de kerk te verzorgen en te koesteren. In die terminologie van die dagen heette dat een samengaan van “troon en altaar”.

De republiek van Weimar en de Kerk

De revolutie van 1918 deed de protestantse kerk tot op haar grondvesten trillen, en het grootste deel van de kerkleiders verwierp de nieuwe republiek dan ook. De grondwet van Weimar van 1919, met religieuze neutraliteit als uitgangspunt, verbrak de band tussen kerk en staat, maar de meeste privileges die de kerk traditioneel genoot bleven uiteindelijk onaangetaast.

Toch wezen de kerkleiders onder-tussen een regime zonder religie af en eisten ze het herstel van de oude relatie tussen *Volkskirche* en christelijke staat. Zij vonden dat een republiek vanwege haar verbintenis met het parlementarisme geen christelijke staat kon vormen. In een dergelijk systeem zijn het de bezitters van macht en geld die het regime beheersten en de rechten van zowel individuen als die van de samenleving als geheel vertrapten. Zij stelden daar tegenover dat de staat een scheppingsorde was. De staat had zijn gezag van God gekregen en zou aan Hem verantwoording moeten afleggen, niet aan de materialistische menigte. De kerk heeft dan ook nooit de democratische republiek geaccepteerd, ook al hebben de meeste leiders er nooit individueel actie tegen ondernomen. Met hun nadruk op extreem nationalisme en het tolereren van racisme binnen de eigen gelederen hebben de kerkleiders de weg bereid voor Adolf Hitler.

De uitdaging van de Nazi's aan de kerk

Toen de economische omstandigheden na 1929 verslechterden sloten velen zich aan bij Hitlers "nationale beweging". Zij negeerden de anti-semitische en heidense kanten van het racisme en prezen Hitlers anti-communisme en zijn oproep tot "positief christendom". Er ontstond zelfs een pro-nazi groepering binnen de kerk, de zogenoemde "Duitse christenen". De kerkleiders waren dan ook enthousiast toen de Führer aan de macht kwam. Sommigen hoopten dat hij de "marxistische" republiek zou vervangen door een christelijk politiek bestel, terwijl anderen zich aangetrokken voelden door zijn "pro-moraal, pro-gezin"

programma, dat het belang van kinderen en de plaats van de vrouw in het gezin onderstreepte, en beloofde pornografie, prostitutie en homosexualiteit uit te roeien. Hitlers politiek ten aanzien van religie was echter zuiver pragmatisch. Hij beseftte welke invloed de kerken bezaten en wilde niet belemmerd worden in het realiseren van zijn twee voornaamste doelen: de wederopbouw van de macht van Duitsland en het tenietdoen van het vredesverdrag van de Eerste Wereldoorlog.

Het nationaal socialisme vormde een uitdaging zoals de protestantse kerk nog nooit tevoren had ondervonden. Hoewel de kerk traditioneel voor gezag boog, gebeurde dit altijd binnen het kader van een christelijke staat. Hitler, alhoewel in naam rooms-katholiek, had echter geen plaats in zijn programma voor God noch de kerk. Toch bewonderden de "Duitse

... het zou me niets verwonderen, als Hitler werd gekozen. (Hans Lindert)

christenen" de Führer zozeer dat ze probeerden alle regionale kerken te verenigen in één landelijke kerk, onder gezag van een Nazi Rijksbisschop. Tevens probeerden ze het autoritaire "leidersprincipe" te introduceren in de kerk en alle dominees en functionarissen van joodse afkomst te ontslaan. Hitler wees echter hun idee van een nationaal-socialistische staatskerk af. Wat hem betrof vervulde de kerk alleen een rol voor onwetende mensen, die nog steeds religieuze noden dachten te hebben. Iedere kerk, ook een nazi-kerk, zou een beperking van zijn macht kunnen betekenen, en dat zou hij nooit toestaan.

De acties van de "Duitse christenen" werden door velen als schandelijk ervaren, en dominee Martin Niemöller nam het voortouw in het bestrijden van hun denkbeelden. Zijn groep verwierp de Rijksbisschop, verklaarde alleen gebonden te zijn aan de Schrift en aan de refor-

matorische leer, en stelde een alternatieve structuur voor een kerkregering op, bekend als de "Belijdende Kerk". De theologische basis hiervoor werd verwoord in de verklaring van Barmen van mei 1934, waarin de Duitse kerk werd opgeroepen terug te keren naar de centrale waarheden van het christendom, en de totalitaire claims van de staat op geloofszaken werd afgewezen. Deze verklaring markeerde het begin van de "kerkstrijd".

Het doel van de Belijdende Kerk was het bewaken van het orthodoxe geloof tegen de vernieuwingen en ketterse verdraaiingen van de Duitse christenen, maar dit doel werd door veel protestantse kerkleiders afgewezen of op z'n minst genegeerd. Hoewel de Belijdende Kerk-beweging zich niet politiek tegen de Führer verzette, werd zij toch voortdurend lastig gevallen door de autoriteiten. Het bestaan van de beweging was beschamend voor de Nazi's, en haar erkenning van Christus als Heer een impliciete aanklacht tegen Hitlers aanspraak op de oppermacht. Enige kerkelijke figuren, waaronder met name Dietrich Bonhoeffer, namen actief deel in het verzet tegen Hitler, maar het conservatisme en nationalisme van de meeste protestanten weerhield hen

ervan stelling te nemen tegen het kwaadaardige systeem. Toch was het de Belijdende Kerk gelukt het oude verbond tussen kerk en staat ter discussie te stellen, wat de meest radicale breuk sinds de Reformatie betekende.

De Kerk na de Tweede Wereldoorlog

De gevolgen van het nationaal-socialisme en van de Tweede Wereldoorlog voor het Duitse protestantisme waren rampzalig. Oost- en Centraal-Europa konden als gevolg van de Sovjet-bezetting als verloren worden beschouwd, en het was nog maar zeer de vraag of de kerk in die gebieden contacten zou kunnen blijven onderhouden met zijn westerse pendant. Ook al waren de "Duitse Christenen" van het toneel verdwenen, het grondige wantrouwen was nog steeds onder kerkleiders

aanwezig. De lutherse confessionalisten wilden bijvoorbeeld niets te maken hebben met de verenigde Duitse kerk die in 1933 was opgericht. Dit hield in dat de oude provinciale kerken weer volledige zelfstandigheid kregen voor hun geestelijke taken.

Sommige kerkleiders beseften echter dat ze hadden gefaald in het geven van gezonde geestelijke leiding tijdens de Nazi-tijd, en zij deden "schuldbelijdenis" in de beroemde verklaring van oktober 1945. Op deze manier kozen zij de kant van het volk door te delen in de collectieve verantwoordelijkheid voor het Derde Rijk en de misdaden die daardoor begaan waren. Zo werd in praktijk gebracht wat de Verklaring van Barmen 1934 in beweging had trachten te zetten: een radicaal nieuwe opvatting van de rol van de kerk in de samenleving. De kern van deze opvatting hield in dat de morele verantwoordelijkheid die de kerk bezat ten opzichte van de samenleving de politieke verplichting inhield tot het onafhankelijk beoordelen van de daden van de staat.

Uiteindelijk werd in 1948 een breder organisatieverband van protestantse kerken opgericht, de Evangelische Kerk in Duitsland (EKD). Dit was wettelijk beschouwd geen kerk, maar een federatie van de 27 autonome provinciale kerken, van lutherse, gereformeerde en verenigde kerken. Aanvankelijk was de EKD een instituut dat geheel Duitsland bestreek, maar na jarenlange druk van het communistische bewind scheidden de acht Oostduitse regionale kerken zich in 1969 af om een aparte kerkfederatie te vormen. De EKD hield geen toezicht op de theologische of liturgische aangelegenheden van de aangesloten kerken, maar behandelde wél sociale en politieke kwesties voor heel West-Duitsland. De EKD vertegenwoordigde ook de protestantse belangen bij de regering en het parlement van de federale republiek, net zoals de oostduitse kerkfederatie dat in eigen gebied deed. De naoorlogse kerken genoten belangrijke voorrechten voor de wet, zoals het innen door de staat van kerkelijke belastingen, theologische faculteiten aan de Universiteiten, een aandeel in het onderwijs en toelagen voor diaconale projecten. Deze voordelen bleven van kracht gedurende de veertig jaar dat West-Duitsland bestond. In Oost-Duitsland hielden de meeste voorrechten

geleidelijk op te bestaan.

Opvallend is dat zowel in Oost- als in West-Duitsland de protestantse kerk, of in ieder geval prominente figuren in de kerk, protesteerden tegen het overheidsbeleid dat zij verkeerd vonden. In de jaren vijftig bekritiseerden vele West-Duitsers het herbewapenings- en herenigingsbeleid van Adenauer, en zij waren dan ook verantwoordelijk voor het opnemen van de mogelijkheid tot het vervullen van vervangende dienstplicht in de wet. Later waren kerkleden prominent aanwezig in de campagne tegen kernwapens. In Oost-Duitsland stond de kerk vooraan in de vredes- en milieubeweging, het lukte alleen niet de overheid te overtuigen een minder strenge politiek te voeren ten aanzien van de militaire dienstplicht. In ieder geval speelde de kerk een belangrijke rol in de vreedzame revolutie van 1989, die het communistische regime ten val bracht en de politieke hereniging van Duitsland inluidde.

Na de hereniging

De kerken van de beide helften van Duitsland werden snel samengevoegd, en de oude gebruiken, zoals kerkelijke belastingen en godsdienstige opvoeding werden opnieuw ingevoerd in het oosten. Nu vond de kerk zich echter geplaagd voor nieuwe problemen die nog verontrustender waren. Eén van deze problemen werd gevormd door de neo-Nazi's en skinheads, groepen jonge onverlaten, de meesten van hen werkloos, die hun opgekropte frustraties uitten in geweld jegens buitenlanders en Joden. De haat tegen buitenlanders bleef niet beperkt tot deze groepen, maar verspreidde zich over de hele bevolking. Theologe Dorothe Sölle sprak van een boze geest, een "demon" die rondwaarde onder het Duitse volk. De sociaal-democratische partijleider Wolfgang Thierse onderkende de golf van haat die het land overspoelde, en zei in januari 1992: "Hoewel Duitsland nog op zoveel vlakken verdeeld blijft, is het verenigd in één verschrikkelijk aspect: vijandelijkheden tegen buitenlanders en vreemdelingenhaat zijn niet uitsluitend kenmerkend voor Oost-Duitsland."

Op 20 oktober 1992 sprak de raad van de EKD een officiële veroordeling uit over geweld jegens buitenlanders en asielzoekers in een krachtige verklaring

die alle Duitsers opriep hen te aanvaarden als schepselen van God en benadrukte dat "God ons beziet door elk van hen". Jezus noemde hen "zijn zusters en broeders: wat wij aan hen doen, doen we aan Hem". De kerken hebben zich actief ingezet in bijstands- en liefdadigheidswerk voor vluchtelingen maar hun pogingen de psychologische en sociale dimensies van de haat het hoofd te bieden lijken weinig effect te hebben gesorteerd. Er wordt zoveel vreemdelingenhaat, racisme en nationalisme geuit onder jongeren dat velen vrezen dat een dergelijke ultra-rechtse houding tot de denkbeelden van de meerderheid van de bevolking gaan behoren. De protestantse jeugdorganisaties hameren er voortdurend op dat er meer aandacht moet worden besteed aan anti-fascistisch onderwijs en het kweken van meer bewustzijn van de misdaden van het nationaal-socialisme, maar zij ondervinden moeilijkheden bij het bereiken van jongeren die er normen en waarden op nahouden die totaal tegenovergesteld zijn aan de christelijke moraal.

In hun pogingen het geweten van het nieuwe Duitsland te worden zijn de kerken op nog andere problemen gestuit. Eén van die problemen vormt het proces van het verwerken van zowel het autoritaire Nazi-verleden als de marxistisch-leninistische erfenis van Oost-Duitsland. Een ander probleem is het opbouwen van een rechtvaardige samenleving, gebaseerd op hogere idealen dan alleen de zucht naar materiële welstand. Het grootste probleem vormt de vraag hoe een morele basis kan worden gevormd waarop een stabiele politieke orde gebouwd kan worden. Theoretisch gezien zou het protestantisme met zijn diepgewortelde overtuiging, doelgerichtheid en nadruk op rationeel geloof hiervoor de aangewezen instantie zijn. De meeste Duitsers hebben tegenwoordig helaas onvoldoende contact met de georganiseerde kerk om uit deze rijke bronnen te kunnen putten.

Het is onwaarschijnlijk dat de protestantse kerk in de toekomst nogmaals een instrument in handen van de staat zal worden. De vraag is nu: kan de kerk wel functioneren als geweten van de Duitse natie?

* Vertaling: Jetty Huisman

Bonhoeffer: een christen voor alle seizoenen*

R. Zerner

“Pacifist, vrome predikant, profeet en putschist”. Zo heeft Eberhard Bethge, de intiemste vriend van Dietrich Bonhoeffer, diens leven beknopt weergegeven.¹⁾ Deze vier p's geven een passende samenvatting van de fasen van Bonhoeffers ambtelijke en volwassen persoonlijke ontwikkeling. De spanningen en schijnbare tegenstrijdigheden van Bonhoeffers houdingen komen naar voren in de eerste en laatste typering: pacifist en putschist. Binnen een decennium verschoof Bonhoeffer van principiële verwerping van oorlog naar deelname aan de verzetsbeweging tegen de Nazi's, die op 20 juli 1944 Adolf Hitler probeerde te vermoorden. Hoewel gevangen gezet door de nazi's (1943-45) ten tijde van de putschpoging wist Bonhoeffer van de plannen om de Führer te elimineren. Voor zijn opsluiting had Bonhoeffer gediend als dubbelagent en probeerde hij Britse steun te krijgen voor de samenzwering tegen de Nazi's. Bonhoeffer, die niet voor spionage, maar voor het smokkelen van veertien Joden naar Zwitserland gevangen was gezet, werd pas volledig ontmaskerd als samenzweerder tegen de Nazi's kort voor zijn executie door ophanging op 9 april 1945 in het concentratiekamp Flossenbürg.

Als overtuigd christen stelde Bonhoeffer dat verantwoord handelen inhoudt dat je bereid bent om schuld te aanvaarden: “Als het verantwoord handelen is, als het handelen is dat betrekking heeft op de andere mens, als het voortkomt uit onbaatzuchtige liefde voor de echte mens die onze broeder is, juist dan kun je je onmogelijk onttrekken aan de gemeenschap van menselijke schuld. Jezus nam de schuld van alle mensen op zich en daarom is ieder mens die verantwoord handelt schuldig.”²⁾

Zijn medesamenzweerder schreef hij aan het eind van 1942 over het verband tussen persoonlijke en burgerlijke verantwoordelijkheid en vertrouwen in God: “Wie is standvastig? Alleen de mens wiens uiteindelijke norm niet zijn rede, zijn principes, zijn geweten, zijn

© Ruth Zerner

vrijheid of zijn moraal is, maar die bereid is dit alles op te offeren wanneer hij geroepen wordt tot gehoorzaam en verantwoordelijk handelen in geloof en in volledige trouw aan God — de verantwoordelijke mens die zijn hele leven een antwoord probeert te laten zijn op de vraag en roep van God. Waar zijn deze verantwoordelijke mensen?”³⁾

In het licht van deze uitspraken kunnen de beweegredenen voor Bonhoeffers samenzweringsactiviteiten worden onderzocht. Als discipel van Jezus Christus, die Bonhoeffer karakteriseerde als “de man voor anderen”, koos Bonhoeffer partij voor de slachtoffers van de vervolging en de slachting door de Nazi's. Hoewel geboren in een rijk en bevoorrecht gezin ontwikkelde hij zich tot een activist die “het beeld van onderop” begreep. “Eindelijk hebben we geleerd de grote gebeurtenissen van de wereldgeschiedenis van onderop te zien, vanuit het gezichtspunt van de uitgestotenen, de verdachten, de mishandelden, de machtelozen, de onderdrukten, de verworpenen, kortom vanuit het gezichtspunt van hen die lijden.”⁴⁾ Bonhoeffer, zijn broer Klaus en zijn zwagers in de niet-militaire tak van de samenzwering tegen de Nazi's waren op de hoogte van de wreedheden in de Duitse concentratiekampen. Klagend over het gebrek aan burgerlijke moed in zijn vaderland begreep Bonhoeffer hoe het Duitse idee van vrijheid had geleid tot een “onderdanigheid en zelfopoffering”, die “zouden kunnen worden gebruikt voor kwade doeleinden.” Hij riep de Duitsers op tot “vrije verantwoordelijkheid”, die “afhangt van een God die verantwoordelijkheid eist, in een onverschrokken geloofsavontuur en die vergeving en troost belooft aan de mens die in dat avontuur een zondaar wordt.”⁵⁾

Bonhoeffer, een gecompliceerde, bewogen en moedige man, vereenzelvigde zich met de mensen aan de rand van de samenleving. Tijdens zijn promotiestudie in de Verenigde Staten van Amerika in 1930-31 bezocht hij

Afrikaans-Amerikaanse kerken en hield hij er lezingen, gefascineerd als hij was door de kracht van het christelijk getuigenis onder de zwarten die dagelijks onder rassendiscriminatie leden. Toen de Nazi's in 1933 aan de macht kwamen, schreef Bonhoeffer aan zijn Amerikaanse professor Reinhold Niebuhr, dat Duitsland werd bedreigd door zulk een “gruwelijke culturele ontarding, dat een “Unie voor Burgerlijke Vrijheden” (zoals hij die in New York had gezien) zou moeten worden opgericht in Duitsland.⁶⁾ Zoals vele anderen in het anti-Nazi verzet was Bonhoeffer een voorloper van de tegenwoordige mensenrechtenactivisten.

Bovendien spande Bonhoeffer zich in om de internationale contacten tussen christelijke leiders en gemeenschappen te intensiveren. Bonhoeffer, die actief was in oecumenische bijeenkomsten en door zijn relaties met christelijke leiders in Groot-Brittannië en in Amerika gestimuleerd werd, werd door zijn Duitse medestander, Martin Niemöller, herdacht als “de ziel van onze oecumenische betrekkingen in de “Pfarrernotbund” als ook in de hele achterban van de Belijdende Kerk”.⁷⁾

Bonhoeffer werd in 1906 geboren als de jongste van vier zonen en de zesde van acht kinderen in het gezin van één van Duitslands leidende psychiaters en diens aristocratische vrouw. Hoewel hij in het beschermde en bevoorrechte milieu van een Berlijnse professor opgroeide, werd Bonhoeffers jeugd overschaduwed door het onheil van de Eerste Wereldoorlog, die het leven van één van zijn broers eiste. Bonhoeffer studeerde aan de universiteiten van Tübingen en Berlijn waar hij op ééntwintigjarige leeftijd zijn doctorstitel in de theologie verkreeg. Hij vervolgde zijn studie aan het Union Theological Seminary in New York City, waar hij kennis maakte met de opvattingen van de Social Gospel beweging, van zwarte christenen (speciaal in de Abyssinian Baptist Church in Harlem) en de pacifistische overtuiging van Jean Lasserre,

een medestudent uit Frankrijk.

Pacifist

Jean Lasserre (die later een Franse pacifistische auteur en leider werd), die men de eer toekent dat hij het pacifisme en het oecumenisme van Bonhoeffer heeft doen ontvlammen,⁸⁾ dacht dat Bonhoeffer de vraag van christelijke pacifisme nooit ernstig onder ogen had gezien voor zijn Amerikaanse bezoek. Tijdens de jaren 1930/31 werd het geweten van Bonhoeffer uitgedaagd door de ideeën van Lasserre en van professor Henry Ward van Union Seminary, ervaringen van literatuur en film, alsmede door conferenties in het International House in New York en in Mexico. Lasserre die bescheiden zijn rol in het proces afzwakte, beweerde dat "het contact met Amerika ook een verandering in zijn ideeën te weeg bracht," en hij herinnerde zich eveneens hoe de film *All Quiet on the Western Front* Bonhoeffer aangreep.⁹⁾ Bonhoeffer was niet een bekrompen chauvinist, hij ontwikkelde zijn betrokkenheid bij zijn land in de context van een bezorgdheid voor de wereldvrede. De aantekeningen van Bonhoeffer voor een toespraak voor "studenten van de Verenigde Staten" bevatten deze passage: "Er is zoveel kwaadaardigheid, en haat en egoïsme tussen de landen van de wereld, maar we moeten dit te boven komen.... En ik denk dat er twee grote voorwaarden zijn voor ons werk: ten eerste, heb je thuis lief boven alles, ook boven alle politieke en economische ideeën, dan zul je een echte bewaker zijn van de vrede in de hele wereld. Ten tweede: houd je ogen open en nog belangrijker, hou je hart open.... Dit werk is urgent; we moeten niet langer nog meer tijd verspillen. Laten we samen werken voor een eeuwigdurende vrede."¹⁰⁾

Een vriend van de middelbare school, Felix Gilbert (die later historicus werd en onderzoek deed in Princeton, New Jersey) zag een verschuiving in de positie van Bonhoeffer van een nationalistisch standpunt gedurende zijn tijd aan de universiteit van Tübingen naar een

pacifistische stellingname na zijn terugkeer uit Amerika in 1931. Toen Gilbert in Berlijn met Bonhoeffer sprak na de eerste Amerikaanse reis, besprak deze pacifistische ideeën.¹¹⁾ Vanaf die tijd koesterde Bonhoeffer de hoop India te kunnen bezoeken. In 1935 was hij van plan om de ashram van Mahatma Gandhi te bezoeken en met hem door India te reizen, ondanks de waarschuwing van Reinhold Niebuhr dat het niet verstandig zou zijn om geweldloze verzetstrategieën toe te passen in Nazi-Duitsland.¹²⁾ Bon-

hoeffer annuleerde zijn reis naar India echter, toen hij beroepen werd als rector van een nieuw seminarie van de Belijdende Kerk in Finkenwalde, vlakbij Stettin in Duitsland.

Vrome predikant

De machtsovername door de Nazi's in 1933 bracht een strijd (*Kirchenkampf*) op gang binnen de Duitse Evangelische (protestantse) Kerk om de continuïteit van de kerkleer te handhaven tegenover de toenemende aantasting door de Nazi-staat, die probeerde zich te mengen in de gang van zaken van de kerk. Duits protestants verzet tegen de Nazi werkwijze leidde

ertoe dat een derde van de protestantse geestelijkheid de *Pfarrernotbund* oprichtte, die in 1934 de gevestigde protestantse kerk verwierp en de Belijdende Kerk oprichtte, geleid door de dynamische voorganger, Martin Niemöller van de Dahlem gemeente, Berlijn. Bonhoeffer was toegewijd aan de Belijdende Kerk en was actief geweest in de gespannen krachtmetingen van 1933, toen pro-Nazi "Duitse christenen" de Protestantse Kerk onder staatsgezag probeerden te plaatsen. Vooral bedreigend was de Nazi-campagne om Joods-Christen predikanten uit hun kerkelijke ambten te zetten door het toepassen van de "Ariërverklaring" van de Wet voor het Herstel van de Professionele Ambtenaren van 7 april 1933. Volgens deze wetgeving werden personen die ten minste een volbloed Joodse grootouder hadden beschouwd als niet-Ariër en konden ze derhalve hun werk als ambtenaar niet behouden.¹³⁾ Bonhoeffer verzette zich scherp tegen de toepassing van deze regel op predikanten van Joodse afkomst. De kracht van de christelijke doop werd door de toepassing van die regel uitgedaagd, en de geloofsbelijdenis van de christelijke kerk werd aangevallen door de Nazi-staat.

Temidden van deze bittere kerkelijk-politieke strijd richtte Bonhoeffer zijn mentale en geestelijke energie op de vraag hoe God een persoon roept om een "navolger van God" te zijn.

Als hoofd van het Finkenwalde Seminarie van de Belijdende Kerk vond Bonhoeffer de tijd om het manuscript te voltooiën dat een twintigste eeuwse klassieker is geworden: *Navolging*, uitgebracht in 1937. Verbazingwekkend zijn het gevoel voor verhoudingen, de historische invoeling en de evenwichtige presentatie van de creatieve spanningen in de kern van de Bergrede van Jezus. Vanwege deze uitgebalanceerde spanningen en de aandacht voor traditionele christelijke thema's, wordt *Navolging* geprezen door orthodoxen en vrijzinnigen, door Rooms Katholieken (vooral in seminaries) en protestanten van alle kerkgenootschap-

pen. Misschien gaf de tijd die Bonhoeffer in Engeland doorbracht (eind 1933 - voorjaar 1935) werkend in een Duitse Lutherse gemeente in een buitenwijk van Londen, hem de afstand en het perspectief die nodig waren om in evenwicht te blijven in crisissituaties. Ongetwijfeld was hij ook onder de indruk geraakt van zijn bezoeken aan verschillende Anglicaanse en Protestantse retraites en contemplatieve gemeenschappen in Engeland tijdens de lente van 1935.

Maar deze predikantenpastor beschikte over meer dan de feitelijke kennis van een professor of de observaties van een toerist. Hij was een ingewijde in, en geen buitenstaander bij christelijke spiritualiteit. Net zoals er muzikale talenten zijn, zijn er ook mensen die een "talent" hebben voor geestelijke inzichten, zoals blijkt uit de volgende citaten uit *Navolging*:

- We kunnen onszelf niet veranderen in zijn beeld; het is juist de gestalte van Christus die in ons vorm wil krijgen (Gal. 4:19) en in ons zichtbaar wil zijn.
- Met het verlies van de Goddelijke natuur die God hem had gegeven, had de mens de bestemming van zijn bestaan - te zijn zoals God - verspeeld. Kortom, de mens had opgehouden mens te zijn. Hij moet nu leven zonder het vermogen om te leven. Hier zit de paradox van de menselijke natuur en de bron van al onze ellende.¹⁴⁾

Bonhoeffers vroomheid, die niet sentimenteel was, maar geloofwaardig en aanstekelijk, toonde zijn gevoel voor paradox, dubbelzinnigheid en complexiteit. Zijn zorgvuldig doordachte analyses waren overtuigend, neigden niet naar extremisme en vonden een balans tussen de behoeften van het individu en de groep, stilte en actie, gehoorzaamheid en geloof: "alleen wie gelooft is gehoorzaam, en alleen wie gehoorzaam is gelooft."¹⁵⁾ Aan de hand van het bijbelse voorbeeld van Abraham, besprak Bonhoeffer de oproep van God om een eenzame, afgezonderde vreemdeling en bijwoner te worden of Zijn oproep om het "verborgen" leven van God te leven te midden van familie en maatschappij. Bonhoeffer merkte op dat Abraham beide roepingen ontving en concludeerde Bonhoeffer dat de roe-

ping om het "verborgen" leven te leiden en tegelijkertijd wereldlijke bezittingen te hebben niet de gemakkelijkste van de twee is.¹⁶⁾ De waarde van kerkvernieuwing en reformatie benadrukkend, bekritiseerde Bonhoeffer de tendensen van secularisatie binnen de kerk.

Bonhoeffer onderkende de kracht van stilte en gaf zijn seminarie studenten het advies dagen alleen door te brengen om de schrift te overdenken en te bidden, zodat ze sterk zouden zijn voor werk in de donkere jaren van het totalitarisme. Evenwicht tussen het actieve en contemplatieve leven was een centraal thema in *Leven met elkan-der* (*Gemeinsames Leben*, 1939), een boek gebaseerd op ervaringen in zijn ondergrondse seminarie, dat door de Gestapo in 1937 gesloten werd.

Profeet

In april 1933, binnen drie maanden nadat Hitler aan de macht kwam, onderkende Bonhoeffer niet alleen de benarde positie van de gedoopte Joden, maar ook de potentiële tragedie die alle Joden bedreigde. In zijn reactie op de Ariërverklaring, stelde Bonhoeffer voor dat de christelijke kerk de slachtoffers van de acties van de staat moest helpen "zelfs wanneer ze niet tot de christelijke gemeenschap behoren." Bij wat Bonhoeffer toen "het Joodse probleem" noemde, beschouwde hij zulke actie als de dwingende eis van het moment, maar hij voorzag ook dat er een tijd zou kunnen komen dat directe politieke actie nodig zou zijn "niet alleen om de slachtoffers onder het wiel te verbinden," maar om de spaken van het wiel zelf te blokkeren.¹⁷⁾ Dit was een voorbode van zijn latere betrokkenheid bij de samenzwering tegen Hitler (in de jaren 40). Een levendige recente Duitse biografie van Bonhoeffer gebruikt zijn uitdrukking uit 1933 in de titel: *Dem Rad in die Speichen fallen: Die Lebensgeschichte des Dietrich Bonhoeffer* (door Renate Wind, 1990).¹⁸⁾

Als een getalenteerde schrijver had Bonhoeffer een speciale gave voor het gebruik van uitdrukkingen. Sommige van zijn kernachtige uitdrukkingen en aforismen hebben individuen en theologische richtingen in de tweede helft van de twintigste eeuw, met name in de Engels-sprekende wereld, geïnspireerd en gemotiveerd. Zowel de "God is

dood" theologie als de "bevrijdingstheologie" putten uit zijn uitdrukkingwijze in *Letters and Papers from Prison* (*Widerstand und Ergebung*, postuum uitgegeven door zijn biograaf, Everhard Bethge). Zelfs zijn meer traditionele werk *Nachfolge* heeft een aantal populaire gezegden opgeleverd zoals: "goedkope genade," "dure genade," "verborgen rechtvaardigheid," "de roep tot discipelschap." In zijn gevangeniscel in Tegel schreef Bonhoeffer krachtige en dwingende woorden: "de mens voor anderen," "horizontaal christendom," "volwassen wereld," "de kerk zonder privileges" en gedichten zoals "Wie ben ik?", "Positieve Krachten," "Van onderop gezien," waarschijnlijk eind 1942 geschreven, hebben zowel de slachtoffers van politieke en economische onderdrukking geïnspireerd als de degenen die hen in de Derde Wereld landen hulp verleenden.¹⁹⁾ Hetzij bewust of onbewust, Bonhoeffer voorzag de belangrijkste intellectuele en geestelijke stromingen van zijn tijd en later.

Teleurgesteld door de stand van zaken van het Westerse christendom, keek Bonhoeffer naar het Oosten, en hoopte van mensen zoals Gandhi te leren. Hoewel hij nooit in India is gekomen, zou Dr. Martin Luther King die reis wel maken en geïnspireerd worden door de traditie van gewelddoos verzet. Net zoals de interesse van Bonhoeffer in lessen die in Azië te leren waren, latere reizen van King en Thomas Merton voorafschaduwde, zo was zijn interesse voor Afrikaans-Amerikaans christelijk preken en muziek een voorbode van de huidige populariteit van Zwarte theologie in Amerika.

Kijkend naar de toekomst van de kerk, schetste gevangene Bonhoeffer in 1944 in grote lijnen de inhoud van een boek over het christendom. Zijn eerste conclusie was dat de kerk "al haar bezittingen weg moest geven aan de behoeftigen. De geestelijken moesten alleen leven van de vrijwillige bijdrage van hun gemeente, of wanneer mogelijk een seculier beroep uitoefenen".²⁰⁾ Als zijn voorstel voor het salaris van de geestelijkheid in het Duitsland van na de oorlog in praktijk zou zijn gebracht, zou het de Duitse Evangelische Kerk radicaal veranderd hebben. Zelfs de protestanten die in Oost-Duitsland onder het communistische regime had-

den geleefd, bleven niet volledig afhankelijk van vrijwillige bijdragen, toen het communistische regime eenmaal was beëindigd; zij gingen terug naar het traditionele Duitse systeem waarbij de staat kerkbelasting hief van degenen die zich als protestant hadden ingeschreven. Ongetwijfeld was Bonhoeffer aangemoedigd door zijn herinneringen van actieve betrokkenheid van de gemeente in de Verenigde Staten, waar plaatselijke gemeenten het salaris van de predikant betaalden. Maar zijn profetische hoop moet in Duitsland nog steeds vervuld worden. "De kerk moet delen in de problemen van het dagelijkse leven, niet heersen, maar helpen en dienen. Zij moet mensen in elk beroep vertellen wat het betekent om in Christus te leven, er voor anderen te zijn."²¹⁾ Maar op dit moment probeert Bonhoeffer's kerk aan dit laatste doel te voldoen, door voortdurend verplichtingen aan te gaan om menselijk lijden overal de wereld te verlichten.

Met de duidelijke visie en constante eerlijkheid van alle geloofwaardige profeten stelde Bonhoeffer een schuldbelijdenis op voor de christelijke kerk, die "zweeg toen ze het had moeten uitschreeuwen omdat het bloed van de onschuldigen het hardop uitschreeuwde naar de hemel.... De Kerk belijdt dat ze getuige is geweest van de wetteloze toepassing van wrede macht,... onderdrukking, haat en moord, en dat ze niet is opgekomen voor de slachtoffers en geen weg heeft gevonden om hen te hulp te snellen. Ze is schuldig aan de dood van de zwakste en meest weerloze broeders van Jezus Christus."²²⁾ In de Stuttgart verklaring van schuld van 1945 en in de Weissensee Synode van 1950 sprak de Duitse Evangelische Kerk de noodzaak van berouw uit aangaande de zonden van nalatigheid en zwijgzaamheid.

Putschist

Bonhoeffer, die hoorde bij de groep van ongeveer 5.000 die de Duitsers terecht hadden gesteld vanwege politieke tegenwerking tegen het Nazi-regime, heeft weinig geschreven bronnen achtergelaten over zijn motieven, samenzweringsgesprekken of activiteiten. Maar we kunnen teruggrijpen op het welsprekende getuigenis van zijn zwager, Gerhard Leibholz, een hoogleraar in de rechten, die naar Engeland

vluchtte om aan de vervolging van de Nazi's (vanwege zijn Joodse afkomst) te ontsnappen: "In de vroegere periodes van zijn loopbaan accepteerde Bonhoeffer de traditionele Lutherse visie dat er een scherpe scheiding was tussen politiek en godsdienst. Geleidelijk herzag hij zijn opinie echter, niet omdat hij een politicus was... maar omdat hij inzag dat het politieke gezag in Duitsland volkomen corrupt en immoreel was geworden... Voor Bonhoeffer vertegenwoordigde Hitler de Antichrist, de aartsvernietiger van de wereld en haar fundamentele waarden... Bonhoeffer was er heilig en terecht van overtuigd, dat het niet alleen een christelijk recht was maar ook een christelijke plicht tegenover God om tegen tirannie in opstand te komen..."²³⁾

Leibholz wijst erop dat Bonhoeffer de Belijdende kerk niet bond aan zijn acties als een dubbelspion voor het verzet; "het was zijn eigen verantwoordelijkheid en niet die van de kerk."²⁴⁾ Zijn naam werd van de gebedslijsten van de kerk afgehaald. Helaas werd zelfs de Belijdende kerk meer in beslag genomen door zelfbehoud dan door het lot van de vervolgd.

Hartstochtelijk maar geremd door elkaar in balans houdende spanningen, zowel traditioneel als experimenteel, vroom maar niet van plan om zich terug te trekken uit de harde realiteit van de politieke en militaire praktijken van zijn land, was Dietrich Bonhoeffer een christen voor alle seizoenen.

* Vertaling: Willem Bakker en Carin Krabendam-Slot

Noten:

1. Gesprek tussen Ruth Zerner en Eberhard Bethge op de universiteit van Boston, Massachusetts, 7 april, 1993. Bethge is de meest betrouwbare en zorgvuldige biograaf van Bonhoeffer (zie noot 8 beneden) en de redacteur van het eerste deel van de verzamelde werken van Bonhoeffer (zie noot 6 beneden). Zie ook Eberhard Bethge, "Ein Buch zum 'Verschlingen' (Offb. 10,10)" in *Bonhoeffer Rundbrief: Mitteilungen der internationalen Bonhoeffer-Gesellschaft Sektion Bundesrepublik Deutschland*, 41 (juli 1993), 2. Hier noemt Bethge de vier categorieën: pacifist, profeet, piëtist en putschist. NB Omdat dit artikel uit het Engels is vertaald houden we de oorspronkelijke verwijzingen naar Bonhoeffer's werken in de Engelse taal aan.
2. Dietrich Bonhoeffer, *Ethics* (New York:

Macmillan, 1955), 241.

3. Dietrich Bonhoeffer, *Letters and Papers from Prison: The Enlarged Edition* (New York: Macmillan, 1953, 1967, 1971), 5.
4. *Ibid.*, 17.
5. *Ibid.*, 6.
6. Dietrich Bonhoeffer, *Gesammelte Schriften*, ed., Eberhard Bethge, (München: Chr. Kaiser Verlag, 1974), 6:260.
7. James Bentley, *Martin Niemöller 1892-1984* (New York: Macmillan, 1984), 201.
8. Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Theologe, Christ, Zeitgenosse* (München: Chr. Kaiser Verlag, 1967), 190-191.
9. Deffrey B. Kelly, "An Interview with Jean Lasserre," *Union Seminary Quarterly Review* (Spring 1972), 151-153.
10. Handgeschreven aantekeningen in een zwart notitieboekje, Bonhoeffer Archive in het huis van Eberhard en Renate Bethge, Duitsland.
11. Telefonisch interview met Felix Gilbert door Ruth Zerner, 11 oktober, 1974.
12. Larry L. Rasmussen, *Dietrich Bonhoeffer: Reality and Resistance* (Nashville: Abingdon Press, 1972), 213.
13. J. Noakes en G. Pridham, eds., *Nazism 1919-1945: A History in Documents and Eyewitness Accounts* (New York: Schocken Books, 1983, 1984), 223-224. Uitgesloten van de Ariërverklaring waren niet-Ariërs die al op 1 augustus 1914 in dienst waren of degenen die in de Eerste Wereldoorlog hadden gevochten of wiens vader of zonen in die oorlog waren omgekomen.
14. Dietrich Bonhoeffer, *The Cost of Discipleship* (New York: Macmillan, 1937, 1949), 341; 338, 113-114.
15. *Ibid.*, 69.
16. *Ibid.*, 111-112. Zie ook pagina 94 voor Bonhoeffer's bespreking van het verhaal van de rijke man en de kameel die door het oog van de naald gingen.
17. Dietrich Bonhoeffer, "Die Kirche vor der Judenfrage" (Vortrag April 1933), *Gesammelte Schriften* (München: Chr. Kaiser Verlag, 1965), 2:44-53.
18. Renate Wind, *Dem Rad in die Speichen fallen: Die Lebensgeschichte des Dietrich Bonhoeffer* (Weinheim en Basel: Beltz Verlag, 1990).
19. Bonhoeffer, *Letters and Papers from Prison*, 17.
20. *Ibid.*, 382.
21. *Ibid.*, 382-383.
22. Bonhoeffer, *Ethics*, 113-114.
23. Gerhard Leibholz, "Memoir" in Dietrich Bonhoeffer, *The Cost of Discipleship*, 30.
24. *Ibid.*, 31.

“We hoeven straks niet allemaal dezelfde kaas te eten”

Interview met ambassadeur dr. K.J. Citron

G. Ligtenberg

De Duitse ambassade in Den Haag is gevestigd in een royaal kantoorpand aan de Groothertoginnelaan. Zomaar binnenlopen kan niet, maar onze oosterburen hebben zich niet verschanst achter ijzeren hekken, zoals dat bij veel andere ambassades wel het geval is. De ambassadeur zelf zetelt op de derde verdieping: een stijlvolle en ruime werkkamer vormt zijn dagelijkse leefomgeving.

Voorbereiding

Dr. K.J. Citron is al weer sinds twee en een half jaar de opvolger van de vermaarde Von der Gablenz, tegenwoordig ambassadeur in Moskou. Voordat Citron naar Nederland kwam was hij werkzaam als beleidsplanner op het ministerie van buitenlandse zaken van de Bundesrepubliek Deutschland (BRD). In die hoedanigheid maakte hij ook ‘die Wende’ van 1989 en de Duitse hereniging van 1990 mee. “Ik hield me bezig met toekomstplanning, maar dit hadden we niet gepland, konden we niet plannen. Er lag geen keurig plan in de kast klaar. Wat gebeurde was totaal onverwacht en ongelofelijk: een geruisloze revolutie.”

Tijdens zijn ambtelijke carrière bij het ministerie was Citron ook als onderhandelaar in Wenen betrokken bij ontwapeningsvraagstukken. Warschaupact en NAVO stonden in die periode nog lijnrecht tegenover elkaar. De kwestie van het plaatsen van kruisraketten in Europa speelde en Citron stond midden in deze roerige tijd. Hij discussieerde onder meer met de Nederlandse vredesbeweging, die toen nog bijzonder actief was. “Maar ook in Duitsland was het verzet tegen deze raketten groot. De sociaal-democratische bondskanselier Helmut Schmidt onderkende de dreigende opstelling van de Sovjet-Unie en beijverde zich voor de plaatsing van kruisraketten. Zijn eigen partij volgde hem daarin echter niet. De kwestie lag in Duitsland natuurlijk nog weer anders dan in andere Europese landen. De ideologische tegenstellingen liepen dwars door ons land heen: het Warschaupact

richtte zijn raketten op West-Duitsland en nu zouden er ook raketten op Oost-Duitsland gericht worden. De vredesbeweging was hier fel tegen.”

Lessen uit de oorlog

De huidige situatie in Europa kan natuurlijk niet losgezien worden van de Tweede Wereldoorlog. “Duitsland heeft geleerd van die periode”, zegt de ambassadeur. “Het gaat niet zonder democratie en dat geven we ook door aan de komende generatie: op scholen, via de media, in de politiek. Maar een

Dr. K.J. Citron

democratie moet wél democraten hebben. Dat is de les die getrokken kan worden uit de Weimarperiode (1919-1933). De Republiek van Weimar was een democratie, maar er waren niet genoeg democraten, er was geen draagvlak.”

Niet alleen Duitsland heeft van het verleden geleerd, meent Citron. “De geallieerden hebben na de Tweede Wereldoorlog niet dezelfde fout gemaakt die na de Eerste Wereldoorlog werd gemaakt. Heel bewust is Duitsland na de oorlog in Europa opgenomen, geïntegreerd. Vrij snel kwam ook het begin van de Europese gedachte bovendrijven, in eerste instantie natuurlijk vooral gericht op het economische her-

stel van Europa. En Duitsland was een economische factor van betekenis. Wij kregen een échte kans, ook in de buitenlandse politiek. Maar zonder de polarisatie tussen Oost en West zou Duitsland waarschijnlijk niet zo gemakkelijk opgenomen zijn. De Duitsers waren hard nodig om een effectieve bewapening tegen de Sovjet-Unie te kunnen bewerkstelligen.” De ambassadeur spreekt van een “moeilijke periode” na de Tweede Wereldoorlog. “Economisch ging het goed, politiek gezien werd Duitsland weer geaccepteerd, maar de deling overschaduwde dit alles.”

Dat Duitsland na de oorlog verrassend snel een goed functionerende democratie werd, verwondert Citron niet al te zeer. “De oorlogservaringen hebben daar natuurlijk aan bijgedragen. Het democratiseringsproces werd ons trouwens ook door de geallieerden opgelegd, als voorwaarde voor erkenning. We werden heel kritisch in de gaten gehouden. Je moet niet vergeten dat Duitsland enige tijd door deze geallieerden bezet is gebleven. Pas na jaren her kreeg ons land steeds meer zijn oude rechten. De geallieerden hebben er alles aan gedaan om door scholing en opvoeding de jongere generatie het belang van de democratie bij te brengen. Zelf ben ik in die jaren in Engeland geweest om te ervaren hoe democratie werkt.”

Tweede Wereldoorlog

De oorlogsjaren zelf beschouwt Citron als een zwarte periode in de Duitse geschiedenis. Hoe heeft het zo ver kunnen komen in dat hoogbeschaafde Duitsland van de jaren ‘30?

“Ik geloof niet dat je de Tweede Wereldoorlog kunt verklaren vanuit de volksaard van de Duitsers. De weg van Bismarck tot Hitler is niet vanzelfsprekend. De gruwelijkheid van de Tweede Wereldoorlog heeft juist ook te maken met de stand van de techniek in Duitsland. Hitler beschikte over een bron van wetenschappelijke kennis, waardoor een goedgeoliede oorlogsmachine gevormd

kon worden. Bovendien werd vanaf 1933 met ongelofelijk criminele energie alle tegenstand uit de weg geruimd. Tot 1938 waren er al meer dan 100.000 Duitsers (communisten, socialisten) in kampen opgesloten. De bekende Duitse theoloog Martin Niemöller heeft eens gezegd: Toen de communisten werden opgepakt zei ik niets, want ik was geen communist; toen de sociaal-democraten werden opgepakt zei ik niets, want ik was geen sociaal-democraat. Toen ik zelf werd opgepakt, was er niemand meer die het voor mij kon opnemen. En zo was het ook. Toen de oorlog uitbrak was het in feite alleen nog voor militairen mogelijk om in verzet te komen”.

Duitsland probeert zich niet te ontdoen van de last van het verleden. Citron accepteert dat. “Van ons mag verwacht worden dat we ons bewust zijn van hetgeen achter ons ligt. De hedendaagse Duitser weet ook heel goed wat zich afgespeeld heeft. Op scholen, radio, televisie, in de literatuur wordt veel aandacht geschonken aan de Tweede Wereldoorlog. De jonge generatie mag niet persoonlijk aangeklaagd worden voor de wandaden in het verleden. Jonge Nederlanders zien jonge Duitsers nog wel eens als nazi's. Dat is niet terecht. Bewustzijn van het verleden, ja, maar geen boete-kleed.”

Duitsland in Europa

De Duitse ambassadeur kijkt positief tegen een verdergaande Europese samenwerking aan. “Juist om te voorkomen dat bepaalde landen een eigen weg inslaan is die eenwording zo belangrijk. Na de Duitse hereniging keken buurlanden wat angstig naar Duitsland: wat gebeurt daar? Bondskanselier Kohl heeft daarom opgeroepen de Europese integratie te versterken. Duitsland wil niet meer alleen optrekken. Als straks één Unie gevormd wordt, staat geen land alléén voor onoverkomelijke problemen. De kans

op een gemeenschappelijke aanpak is dan veel groter. Kijk bij voorbeeld naar de oorlog in het voormalige Joegoslavië. Als de EG een eenheid was, had beter ingespeeld kunnen worden op de situatie daar.”

Volgens Citron is er geen alternatief voor de Europese eenwording. “Komt die niet van de grond, dan vallen we wellicht helemaal uit elkaar. Zie wat er in de voormalige Sovjet-Unie gebeurt. De problemen die op ons afkomen zijn te groot om door elk land afzonderlijk opgelost te worden.”

Tegenwoordig is Duitsland weer het land met het grootste aantal burgers van de Europese Gemeenschap. De hereni-

miljoen Duitsers die er bij komen geen zetels ontzeggen.”

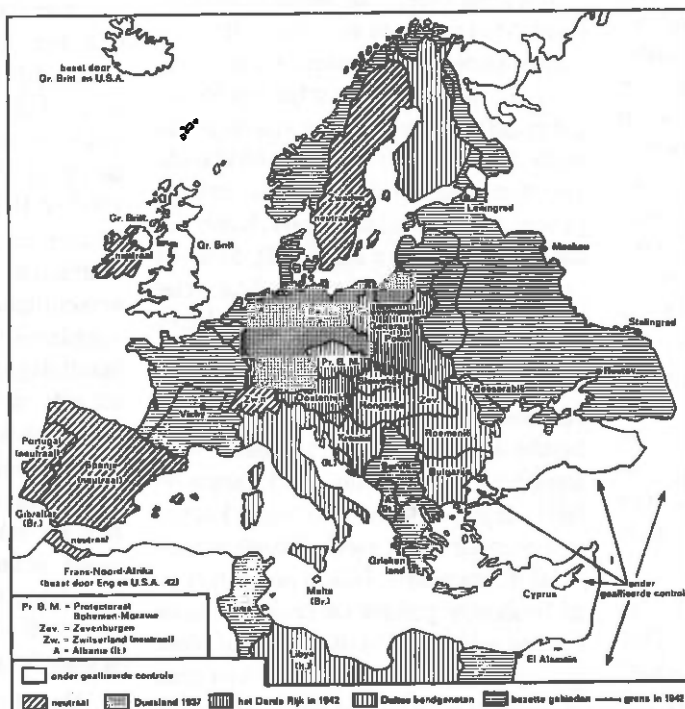
Maar Duitsland zal in ieder geval een economische factor van betekenis worden?

“De eenwording levert ons land veel (economische) moeilijkheden op. Ik denk ook dat we tamelijk verwend zijn. Door de hoge loonkosten kunnen we moeilijk met andere landen concurreren. Om de economische problemen op te lossen is een goede samenwerking tussen regering, vakbeweging en werkgevers nodig. In dat opzicht kijken we bewust naar de situatie in Nederland. Ik hoop dat we er in slagen deze overgangperiode goed te doorstaan. Dat is de uitdaging voor de komende tijd. Als het met Duitsland goed gaat, heeft dat natuurlijk ook positieve gevolgen voor andere Europese landen, maar we hebben elkaar nodig, we zijn aan elkaar verbonden. Geen enkel land kan alleen iets uitrichten.”

De verschillende nationaliteiten kunnen volgens Citron in het nieuwe Europa, ondanks steeds nauwere samenwerking, gewoon blijven bestaan. “Niet iedereen hoeft straks dezelfde kaas te eten of dezelfde taal te spreken. Individuele tradities blijven mogelijk en nodig. Binnen Duitsland zelf zie je dat bij voorbeeld ook heel sterk. Iemand uit Beieren is vóór alles Beier, dan niets, dan Duitser en dan pas Europeaan.”

Desondanks is de eenwording van Europa erg belangrijk om de hedendaagse problemen

in en buiten Europa tegemoet te treden, vindt Citron. Naar “Europa, en met name naar Duitsland, komen talloze vluchtelingen. Het migratieprobleem is enorm. Ons land heeft waarschijnlijk nog steeds het meest liberale toelatingsbeleid van Europa; in Duitsland bestaat een grote bereidheid om bijvoorbeeld vluchtelingen uit het voormalige Joegoslavië op te nemen, wellicht omdat tijdens de oorlog ook veel Duitse vluchtelingen gastvrij in andere landen opgenomen zijn. Het vluchtelingenprobleem blijft echter een kwestie waarvoor een Europese oplossing nodig is. Ook in dat opzicht wil Duitsland niet graag alleen staan.”

ging van 1990 wordt vertaald in een extra zetelaantal voor Duitsland in het Europese Parlement. Voorheen hadden Duitsland, Frankrijk, Engeland en Italië even veel zetels. Kan Duitsland de zaken steeds meer naar zijn hand zetten?

Citron denkt dat niet. “In de eerste plaats vindt in het Europese Parlement geen nationale besluitvorming plaats, gelukkig niet. De fracties worden gevormd door gelijkgezinden uit de verschillende landen, christen-democraten, socialisten, liberalen. Maar daar komt nog bij dat de uitbreiding van het Duitse zetelaantal juist in democratisch opzicht noodzakelijk is. Je kunt de 16

De Jom Kippoer-oorlog

W. Hoogendijk

Op 6 oktober dit jaar was het precies 20 jaar geleden dat in het Midden-Oosten een oorlog uitbrak tussen Egypte en Syrië aan de ene en Israël aan de andere kant. In de Arabische wereld staat deze oorlog bekend als de Ramadan-oorlog, hij vond plaats in de jaarlijkse vastenperiode van de islam. Hij wordt ook wel genoemd 'de Oktoberoorlog', omdat de strijd plaats vond tussen 6 en 26 oktober. Aan Israëlische kant staat hij bekend als 'de Jom Kippoer' oorlog. De gecombineerde aanval van Syrische en Egyptische troepen verraste Israël in de vroege middag van de heiligste dag van het jaar voor het Joodse volk, Jom Kippoer, ofwel Grote Verzoendag. Op die dag lag het openbare leven in het land stil, voor bijna iedereen was het een vrije dag. Velen brachten de dag door in familiekring. De religieuze Joden beleiden hun zonden van het afgelopen jaar en vroegen of God de zonden van hun volk wilde verzoenen. Niemand had verwacht dat de Arabieren op deze heilige dag zouden aanvallen. Israël was hier zo door geschokt dat het de oorlog vernoemde naar Jom Kippoer.

Juist omdat het deze maand precies 20 jaar geleden is willen we terugkijken naar deze oorlog. Wat was de aanleiding? Hoe verliep de oorlog en wat waren de resultaten? Hoe wordt er van verschillende zijden tegenaan gekeken? Belangrijke vragen, waar dit artikel een antwoord op poogt te geven.

Politieke situatie in het Midden-Oosten in 1973

De oorlog van 1973 was een direct gevolg van de Zesdaagse Oorlog in 1967, waarbij Israël in zes dagen tijd afrekende met de legers van Egypte, Syrië en Jordanië. Deze nederlaag werd door de Arabieren nog steeds als een enorme vernedering gevoeld. Afgezien van deze nederlaag had Israël grote stukken gebied veroverd en bezet: De Gazastrook en de Sinaï op Egypte, de Westelijke Jordaanoever en Oost-Jeruzalem op Jordanië en de Golan-

hoogvlakte op Syrië. Israël had zijn grondgebied hiermee verdrievoudigd.

Na beëindiging van de oorlog nam de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties resolutie 242 aan. Het bevatte principes voor een rechtvaardige en duurzame vrede in het Midden-Oosten.¹⁾ De belangrijkste punten hieruit waren dat Israël werd opgeroepen zich terug te trekken uit gebieden die tijdens het jongste conflict zijn bezet. Alle staten in de regio hadden het recht om in vrede te leven in veilige en erkende grenzen. En er moest een oplossing komen voor het vluchtelingenvraagstuk. De regering van de Israëlische premier Levi Eshkol verklaarde zich direct bereid het meeste land terug te geven, op voorwaarde dat de Arabische landen vrede sloten met Israël. Maar in september 1967 besloten de Arabische leiders, bijeen in Khartoum, dat zij Israël niet zouden erkennen, dat ze niet zouden onderhandelen en dat ze geen vrede zouden sluiten. Deze duidelijke taal van Arabische kant verhardde het Israëlische standpunt. In augustus 1973 kwam de Israëlische regering, toen onder leiding van premier Meïr, met het zogenaamde "Galili" document. Hierin omschreef ze de Israëlische politiek ten opzichte van de bezette gebieden. Uit dit document bleek dat Israël helemaal niet meer van plan was een groot deel van het gebied op te geven. De regering beloofde in het document dat het van plan was de levensomstandigheden van de Palestijnen in de gebieden te verbeteren. Maar tegelijkertijd zou er meer grond worden verkocht aan Joodse particulieren, voor nieuwe nederzettingen. Een reeks nieuwe vestigingen stonden op het programma, vooral in de Jordaanvallei en de Golanhoogvlakte.²⁾ Dit document was een doorn in het oog van president Sadat van Egypte.

Het conflict tussen Israël en zijn buurlanden was niet louter een regionaal gebeuren. Het Midden-Oosten werd steeds meer een speelbal van de twee grootmachten: de Verenigde Staten en de Sovjetunie. Beide probeerden hun invloed in de regio te vergroten ten koste

van de ander. Syrië en Egypte bevonden zich in de Russische – Israël in de Amerikaanse invloedssfeer.

Aanleiding

De dieper liggende oorzaak van de oorlog lag verankerd in de Arabische frustratie en vernedering, opgelopen in de Zesdaagse Oorlog van 1967. In Syrië was in 1970 Assad aan de macht gekomen, een zeer fel tegenstander van Israël. Hij was niet geïnteresseerd in vrede met Israël. Zijn doel was: "Israël verdrijven uit Syrisch grondgebied en het behalen van een scherpe militaire overwinning op de vijand."³⁾ Alle vredes pogingen tussen 1967 en 1973 liepen daarom op een mislukking uit omdat VN-resolutie 242 door Arabieren en Israëli's fundamenteel verschillend werd geïnterpreteerd. De Arabieren wilden pas met vredesonderhandelingen beginnen nadat Israël zich uit alle in 1967 bezette gebieden had teruggetrokken. Maar Israël wilde juist eerst komen tot een vredesakkoord, om op zo'n manier verzekerd te zijn van veilige en erkende grenzen, voordat het bezet gebied wilde prijsgeven. Deze opstelling leidde tot een impasse in het Arabisch – Israëlisch overleg waarin de bestaande situatie gehandhaafd bleef.⁴⁾

Vooral voor Egypte was een doorbreken van de impasse erg belangrijk. Na de dood van Nasser in 1970 was het land in een vacuüm terecht gekomen. Nasser had 16 jaar lang aan de macht uitgeoefend. Hij werd opgevolgd door zijn vice-president Sadat. Veel meer dan Nasser, voerde Sadat een politiek van "Egypte eerst". Hij beloofde aan het door een hoge buitenlandse schuld geplaagde Egypte dat onder zijn leiding de situatie snel zou verbeteren. Daarvoor moest de olierijke en daardoor winstgevendende Sinaïwoestijn weer snel in Egyptische handen komen. De tijd werkte in Sadats nadeel. Het volk werd steeds onrustiger en het moreel van het leger bij het Suez Kanaal zakte in.

In juli 1972 deed Sadat een wanhopige poging om zijn populariteit te herstellen. Op 8 juli besloot hij dat alle

adviseurs en heel het militaire personeel uit Rusland binnen één week Egypte moesten verlaten. Dit betrof in totaal ongeveer 15.000 Russen en was een concessie aan het Egyptische leger waar de Russen niet populair waren. Volgens sommigen was dit een truc van Sadat om Israël zand in de ogen te strooien, want zonder Russische hulp zou Egypte zeker nooit aanvallen. Sydney D. Bailey beweert in zijn boek *Four Arab-Israeli wars and the Peace process* dat de uitzetting voor de Russen een volslagen verrassing was. In januari 1973 waren er in alle steden van Egypte hevige rellen uitgebroken. Het was onzeker of het regime van Sadat het nog lang zou kunnen standhouden. Sadat zag nog maar één oplossing: oorlog met Israël.

In Israël was de aandacht van de bevolking in 1973 veel meer gericht op binnenlandse aangelegenheden. De regering van Golda Meïr probeerde de veel te hoge inflatie van 20% terug te brengen. Hiervoor bevroor ze drie maanden de lang alle prijzen, wat op grote schaal arbeidsonrust veroorzaakte. Op 30 oktober van het jaar stonden de algemene verkiezingen op het programma. Alle partijen waren druk in de weer met het winnen van de gunst van de kiezers. Op veiligheidsgebied waren er weinig problemen met de Arabische buurlanden. Israël zag in Syrië geen acute bedreiging en Egypte werd niet in staat geacht een aanval op Israël uit te voeren. In mei was het nog wel even spannend geweest.

Egypte had zijn troepen aan de grens met Israël samengetrokken. Direct besloot Minister van Defensie Moshe Dayan tot een volledige mobilisatie, maar er gebeurde niets. Het resultaat was een rekening van tien miljoen dollar. Sadat noemde deze actie later in zijn boek *Op zoek naar een eigen identiteit* een onderdeel van zijn grootscheepse misleidingscampagne. Hetzelfde herhaalde hij nog een keer in augustus. Zijn misleidingscampagne wierp vruchten af, want toen Egypte in oktober van 1973 opnieuw zij troepen concentreerde aan de grens met Israël werd het door de Israëlische Veiligheidsdienst niet serieus genomen. Het zou gaan om een militaire oefening, maar een daadwerkelijke aanval was zeer onwaarschijnlijk.

Verloop van de oorlog

Op zaterdag 6 oktober, in de vroege morgen van Jom Kippoer, werden Golda Meïr en Dayan 's ochtends 4.30 opgebeld met de boodschap dat Egypte en Syrië van plan waren tegen de avond Israël aan te vallen. De Israëlische troepen waren weliswaar al enkele dagen in verhoogde staat van paraatheid, maar absoluut onvoldoende voorbereid voor een totale oorlog op twee fronten. Die ochtend vond aan Israëlische kant koortsachtig overleg plaats. De Chef van Staf Elazar stelde voor de luchtmacht snel te mobiliseren en een preventieve aanval uit te voeren tegen het Syrische anti-raketen systeem. Maar Dayan en

Meïr waren op politieke gronden tegen dit voorstel omdat dan de verantwoordelijkheid voor de agressie duidelijk aan Isralische kant zou liggen. De mobilisatie van de reservisten was begonnen, maar werd bemoeilijkt doordat het er door Jom Kippoer geen bussen en treinen reden. Om 14.00 uur begon de aanval, gelijktijdig op twee fronten. Egypte bestormde de "Bar-Lev" linie aan de Israëlische kant van het Suez Kanaal, met 90.000 man aan troepen, 850 tanks en 11.000 ander militair materieel. Binnen 24 uur werd de linie onder de voet gelopen, slechts één van de vele verdedigingsforten wist tot het eind toe stand te houden. De Egyptenaren trokken vervolgens enkele kilometers de Sinaï in. Aan het Syrische front was het al niet beter. Daar opende Syrië de aanval met 40.000 man en 800 tanks. Ondanks een felle verdediging van Israëlische kant braken ze door de Israëlische linies en trokken de Golan in.

Op 8 oktober wist het Israëlische leger de Syrische opmars te stoppen, wat veel verlies aan mensen en materiaal kostte. Vanaf die dag werden de Syriërs in de verdediging gedrongen. Op 13 oktober naderden de Israëlische troepen Damascus tot op vijftien kilometer.

Aan het zuidelijk front hadden de Egyptenaren nog het overwicht. Sadat verklaarde nog op 16 oktober dat Egypte door zou blijven vechten totdat alle gebieden die voor de Arabieren verloren waren gegaan in 1967 waren heroverd en

de legitieme rechten van de Palestijnen zouden zijn hersteld. Op diezelfde dag vond het keerpunt van de oorlog op het zuidelijk front plaats. Een Israëlische gevechtsgroep, onder leiding van generaal Ariel Sharon, stak het Kanaal over en bedreigde de twee aanvallende Egyptische legers in hun achterhoede. De daaropvolgende dagen werd de gevechtsgroep versterkt. Op 21 oktober was de omsingeling compleet, het Egyptische tweede leger, dat opereerde in de Sinaï, was afgesneden van het eerste leger. Bevoorrading was onmogelijk geworden. De oorlog dreigde voor Egypte op een nederlaag uit te lopen.

Al deze tijd kon de Verenigde Naties niets doen doordat Rusland elk Amerikaanse voorstel tot een staakt het vuren met een veto vermeed. Maar dit veranderde toen Egypte aan de verliezende hand dreigde te raken. Op 22 oktober volgde resolutie 338, door de Verenigde Staten en de Sovjetunie gezamenlijk ingediend. Het riep alle strijdende partijen op de strijd binnen 12 uur te staken. Toen het bestand evenwel onmiddellijk gebroken werd gaven beide partijen elkaar er de schuld van. Drie dagen later was de oorlog voorbij.⁵⁾

Resultaat

Uiteindelijk na 25 dagen vechten was er voor Israël de meeste landwinst, op Syrië veroverde men enkele kilometers grondgebied, richting Damascus. En over het Suez Kanaal hield men een strook ter breedte van 15 kilometer Egyptisch grondgebied bezet. De Egyptenaren hadden hun derde leger nog in de Sinaï, maar wel volledig door de Israëli's omsingeld.

Na harde onderhandelingen onder leiding van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Henri Kissinger kwam het eerst met Egypte en later met Syrië tot troepenscheidingsakkoorden. Met Egypte op januari 1974 en met Syrië enkele maanden later op 31 mei. In principe was hiermee grotendeels de status quo van voor de oorlog hersteld. Een situatie van geen oorlog en geen vrede.

Karakterisering

Het eerste kenmerkende van deze oorlog was het feit dat hij zich afspeelde in het kader van de Koude Oorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie. Beide landen zorgden voor een luchtbrug

van militair materieel. Tussen 22 en 25 oktober kwam het zelfs bijna tot een directe confrontatie tussen de beide grootmachten. Egypte beschuldigde Israël van een schending van het staakt het vuren en riep hierbij de hulp in van de Sovjetunie om Israël te dwingen de gevechten te staken en terug te keren naar de grenzen van 22 oktober. Als antwoord hierop brachten de Amerikanen wereldwijd hun troepen in staat van paraatheid, klaar om het rechtstreeks voor Israël op te nemen. Na koortsachtig overleg kwam men tot een overeenkomst en op 25 oktober kwamen ze met een gezamenlijk verzoek aan Israël en Egypte onmiddellijk de wapens neer te leggen en terug te keren naar de grenzen van 22 oktober. Hiermee was een dreigende wereldoorlog bezworen.

Een tweede kenmerk van deze oorlog was de rol van olie. Voor het eerst in de geschiedenis zetten de andere Arabische landen, onder leiding van Saoedi-Arabië het oliewapen in tegen Israël. Op 19 oktober besloot de OPEC tot een totale boycot in olielevering aan de bondgenoten van Israël: de Verenigde Staten en Nederland. Verder werd besloten de productie per maand met 5 procent te verminderen totdat Israël zich zou hebben teruggetrokken uit alle in 1967 bezette gebieden. Halverwege 1974 werd de boycot opgeheven, uiteindelijk zonder direct resultaat. De olieboycot had tot enorme paniek geleid in de Westerse wereld. De olieprijsen verdrievoudigden zich in korte tijd. De angst voor deze nieuwe Arabische macht boorde zich diep in de psyche van de Westerse wereld. De politieke koers van de Europese Gemeenschap veranderde drastisch van pro-Israëli'sch naar pro-Arabisch.

Consequenties

Israël had een militaire overwinning bereikt, maar wel ten koste van een groot verlies aan mankracht en materiaal. Op de dodenlijst stonden 2.521 namen en er waren ruim 7.000 gewonden. De Israëlische publieke opinie was geschokt over deze getallen en ging wanhopig op zoek naar zondebokken. De Arabische verliezen waren weliswaar veel hoger, maar in verhouding kwamen de verliezen van Israël veel harder aan.

Deze oorlog maakte een einde aan de mythe van de Israëlische militaire onschendbaarheid.

De nipte overwinning voedde in Israël de overtuiging van een meerderheid in het land dat het voor Israël noodzakelijk was om ook in de toekomst te zorgen voor een kwalitatief militaire superioriteit over de gecombineerde strijdkrachten van de Arabische vijanden.⁶⁾

Sadat zei dat hij zijn doel met de oorlog had bereikt: "het doorbreken van de impasse in het conflict met Israël." Het resultaat van deze doorbraak was het vredesakkoord tussen Israël en Egypte, door President Carter op Camp David gesloten.

Sadat verkocht de afloop van de oorlog als een Egyptische overwinning. Hij beweerde dat Egypte slechts met een bestand had ingestemd om Israël niet verder te vernederen. Volgens hem vocht Egypte in de laatste dagen niet langer tegen Israël maar tegen de Verenigde Staten, een oorlog die Egypte nooit kon winnen. Daarom had hij vrede gesloten met Israël.⁷⁾

Plaats van Israël in de Bijbel

Het conflict tussen Israël en haar buurlanden, waar de Jom Kippoer Oorlog tot dusverre de hevigste uiting van is geweest, roept onder christenen veel vragen op. Het gaat hierbij om fundamentele vragen: Wat is de plaats van Israël in de Bijbel? Hebben de Joden wel recht op het land? Wat moet er gebeuren met het in 1967 bezette gebied?

De eerste vraag is van cruciaal belang; door welke theologische "bril" kijk je als christen naar Israël. Het antwoord op deze vraag is van invloed bij de beantwoording van de andere vragen. Door de kerkgeschiedenis hebben christenen verschillende antwoorden geformuleerd. Ik wil de belangrijkste stromingen noemen om daarna tot een eigen standpunt te komen. De eerste stroming is die van de vervangingstheologie. Daarin staat de gedachte centraal dat Israël bij God afgedaan heeft omdat het de Messias niet heeft aangenomen. God heeft nu een nieuw verbond gesloten met de Kerk. De Kerk, bestaande uit gelovigen uit de Joden en uit de heidenen, is hiermee het nieuwe volk van God geworden in plaats van Israël. Dit idee werd al heel vroeg in de kerkgeschiedenis onderdeel van de christelijke geloofsleer. Met name de kerkvader Augustinus is in dit opzicht van grote betekenis geweest. Hij

Amerikaanse bemiddeling bij het vredesproces: telkens als de besprekingen in een impasse raken is de hulp van de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken Warren Christopher (links) nodig om het vredesproces weer vlot te trekken. Rechts Israëls premier Jitschak Rabin

(foto: G.P.O.)

heeft de basis gelegd waarop tallozen na hem voortgebouwd hebben.⁸⁾ Deze visie werd al snel de officiële theologie van veel kerken en tot aan de dag van vandaag is het nog de officiële leer van de Rooms-Katholieke kerk, de Oosters-orthodoxe kerken en van verschillende protestantse kerken. Met deze bril op werden alle Oudtestamentische profetieën die betrekking hebben op een toekomstig herstel van Israël geestelijk toegepast op de kerk. In Ezechiël 37, het visioen van het dal van de dorre doodsbeenderen die herleven, zou het volgens de gangbare protestantse theologie gaan om de vernieuwing van de kerk ten tijde van de Reformatie: vernieuwing vanuit de dorre doodsbeenderen van de Rooms-Katholieke kerk. Er is vanuit deze houding veel kwaad aangericht tegenover de Joden. Mijns inziens vormt zij de wortel van het christelijk antisemitisme dat zijn hoogtij vierde tijdens de Kruistochten. Er is in de vervangingstheologie geen ruimte voor een werkelijk herstel van het letterlijke Israël, vandaar dat de Rooms-Katholieke kerk nog steeds het bestaan van de staat Israël niet heeft erkend.

De tweede stroming is de zogenaamde "Twee wegen leer". Zij is na de Tweede Wereldoorlog populair geworden onder een groeiend aantal christenen van protestantse origine. Het jodendom en het christendom worden hierbij gezien als twee aparte wegen tot het heil. Vooral de verschrikkingen van de holocaust en het besef dat de Kerk zo ver is afgedwaald van haar joodse wortels en zich heeft laten leiden door Grieks, heidens denken hebben hierbij een rol gespeeld. Aan de bijbelse profetieën wordt niet of nauwelijks aandacht besteed. Deze hou-

ding gaat te ver, de bijbel is erg duidelijk over de weg tot het heil. Jezus is de enige weg tot God de Vader, voor de jood en de niet-jood (Handelingen 4:12).

De derde stroming bestaat uit mensen vanuit alle kerken die de vele bijbelse profetieën ten aanzien van een toekomstig herstel van het Joodse volk letterlijk nemen. Vooral de laatste tientallen jaren neemt hun aantal toe. Onder deze groep schaar ik mijzelf. Het is niet vol te houden alle bijbelteksten, het zijn er tientallen, die spreken over een terugkeer en herstel van het volk Israël geestelijk weg te verklaren of toe te passen op de terugkeer uit de Babylonische ballingschap van 586 v. Chr. Neem bijvoorbeeld Zacharia, die leefde in en na de tijd van terugkeer uit de Babylonische ballingschap. Bijvoorbeeld Zacheria 10:9-10: "Wel zaai ik hen onder de volken, maar in verre streken zullen zij aan Mij denken; zo zullen zij leven met hun kinderen, en terugkeren. Ja, Ik zal hen terugbrengen uit het land Egypte, en hen uit Assur vergaderen; Ik zal hen brengen naar het land Gilead [het Overjordaanse, W.H.] en de Libanon." Zacheria 8:7 spreekt over een terugkeer uit de vier windstreken. Die terugkeer heeft een veel grotere reikwijdte dan de verstrooiing tijdens de Babylonische ballingschap. Ezechiël 37 leert ons een belangrijke volgorde in het herstel van Israël. In vers 5 tot 9 gaat het over nationaal herstel, vers 9 tot 14 over een geestelijk herstel. Dit geestelijke herstel zal volgens Ezechiël plaatsvinden na het nationale herstel. Dit leert ons dat de echte vrede niet tot stand zal komen buiten Jezus de Messias om. We leven in een tijd waarin we zien dat de Joden

weer een eigen staat hebben, sinds 15 mei 1948. Maar het is nog niet het Geest vervulde volk wat ze in de toekomst zal worden. Op dit moment is ongeveer 30% van de Israëlsche bevolking religieus, de overige 70% beschouwt zichzelf als seculier. Daarnaast zijn er ongeveer 3000 Messiasbelijdende Joden. Er komt een moment in de geschiedenis dat geheel Israël zich tot de Messias keert. Dit staat centraal in het tekstgedeelte in Rom. 11:25-32. "En aldus zal gans Israël behouden worden."⁹⁾

Bestaansrecht

Ook onder de religieuze Joden in en buiten Israël wordt verschillend gedacht over de huidige Joodse staat. Er zijn groepen orthodoxe Joden in Israël die de staat niet erkennen. Zij gaan daarom niet in het leger en betalen geen belasting. In hun politieke stellingname zijn ze pro-Arabisch. Zij zien het liefst een Arabische staat in geheel het grondgebied van Israël. Zij geloven niet in de totstandkoming van een Joodse staat vóór de komst van de Messias. Als de Messias komt zal Hij zelf zorgen voor een herstel van het Israëlsche Koninkrijk. De huidige Joodse staat is daarom voor hen een menselijk bedenkensel, in strijd met het plan van de Almachtige. Daartegenover staat een veel grotere groepering orthodoxe Joden die de staat wel erkennen vanuit het principe dat de Almachtige met een kromme stok rechte slagen kan uitdelen. De seculiere Joodse staat is volgens hen zonder het zelf te weten een instrument in Gods hand, op dezelfde manier als ook de heidense koning Kores door God gebruikt werd. Zij betalen wel belasting, al gaan ze niet in het leger,

maar dat heeft een andere reden.

Vanuit deze fundamentele stellingname is de stap naar het bestaansrecht van de Joodse staat niet zo groot. Volkrechtelijk ontleent Israël zijn bestaan aan een besluit van de Verenigde Naties uit 1947. In VN-resolutie 181 van 29 september 1947 wordt de vestiging van een onafhankelijke Joodse staat bekendgemaakt en gelegitimeerd.¹⁰ Geestelijk ontleent het zijn bestaan aan de vele profetieën die spreken over een herstel van de Joodse natie. Na 1967 wordt het gecompliceerder. Israël verovert in een verdedigingsoorlog met een aantal Arabische staten; Oost-Jeruzalem, de Westbank, de Golan en de Gazastrook. Heeft Israël recht op deze nieuw veroverde gebieden?

De bezette gebieden

Als we de bijbelse grenzen van het land in ogeschouw nemen, zoals we die vinden in: Genesis 15:18, Exodus 23:31, Numeri 13:21, Deuteronomium 11:24 en Ezechiël 47:15-20, dan blijkt dat deze nieuw veroverde gebieden hier volledig inpassen. Vandaar dat er in Israël orthodoxe Joden zijn, verenigd rond de beweging Goesj Emmuniem (= 'het blok der getrouwen'), die tegen elke teruggave van in 1967 veroverd gebied zijn. De sleuteltekst die men hierbij hanteert in Deuteronomium 11:24. Vanuit deze tekst concluderen zij: "Het gebied dat is veroverd behoort ons toe. Het is een geschenk van God en men gaat tegen Zijn wil in, wanneer men het teruggeeft."¹¹ De meeste orthodoxe christenen in Nederland die Israël steunen delen vrij kritiekloos deze visie. Mijns inziens doet het onrecht aan de Palestijnen in de bezette gebieden die gedegradeerd worden tot tweederangsburgers in hun eigen woongebied. Ze worden getolereerd, maar hebben geen kiesrecht. Het heeft ook zijn weerslag in de Israëlische samenleving; het leidt tot een uitholling van het moreel onder de bevolking. Er groeit een generatie Joden op in Israël die gedurende hun militaire dienstperiode ook moeten dienen in de bezette gebieden. Sinds in 1987 de Intifada onder de Palestijnen is uitgebroken, is dit voor hen een tijd van enorme spanning. Wat voor gevolgen dat kan hebben op de psyche van een generatie is maar al te goed bekend uit de ervaringen met de Vietnamveteranen in de Verenigde

Staten. Het alternatief is de Palestijnen op de Westbank, Gaza en Oost-Jeruzalem volledig integreren in de samenleving. Dit vergrote Israël houdt binnen tien jaar op een Joodse staat te zijn, de meerderheid van de bevolking zal dan bestaan uit Arabieren. Dat is voor Israël een demografische onmogelijkheid.

Tegenover de Goesj Emmuniem staat een groep die tot heel andere conclusies komt: de Oz We Sjalom (= kracht en vrede). Ook zij gaan uit van de bijbel. Zij zijn wel voor territoriale concessies, compromissen gaan zij niet uit de weg. Zij baseren dit op de volgende argumenten:

1. Ook in de tijd van de bijbel had het land Israël sterk wisselende grenzen.
2. Niet de grenzen zijn heilig, maar het land is heilig. Deze heiligheid is geen natuurlijk gegeven, het is een opdracht voor de inwoners van het land. Anders zullen ze door het land uitgespuugd worden, zie Leviticus 18:28. "Het is veeleer onze taak het land te heiligen door ons niveau van religieuze en morele inzet voor de thora. Want het land was, en is steeds, alleen een middel, een vat, evenals het volk Israël een middel, een vat blijft om heiligheid in de wereld te brengen..."¹²
3. Compromissen over het land zijn geoorloofd. Zelfs Abraham, aan wie het land voor het eerst beloofd werd gaf, toen er ruzie met de herders van Lot kwam, het mooiste stuk van het aan hem beloofde land weg aan Lot en de zijnen, zie Genesis 13:8-13. Uit het vervolg blijkt dat God dat Abraham niet kwalijk neemt, maar Hij blijft Abraham het gehele land beloven. Hiervan blijkt dat ter wille van de vrede land (tijdelijk) mag worden opgegeven.
4. Zacheria 8:16 leert dat het doen van gerechtigheid het allerbelangrijkste is. Als een compromis de gerechtigheid bevordert is het toegestaan.

Standpunt

Persoonlijk voel ik me erg tot deze laatste groepering aangetrokken. God zelf zal er voor zorgdragen dat Zijn land in handen komt van Zijn volk, maar de verantwoordelijkheid van Zijn volk is het doen van recht en gerechtigheid.

Hierbij aansluitend steun ik de principe akkoorden tussen de PLO en Israël.

Het is een moedige daad van de regering van Rabin. Het is niet meer dan een eerste stap in een moeizaam proces waarvan het einde niet te voorspellen valt. Afgelopen zomer was ik samen met mijn vrouw in Israël. Hier merkten we dat de meerderheid van de bevolking toe is aan vrede, men heeft genoeg van het leven in een voortdurende spanning. Maar er zal aan beide kanten nog veel haat en wantrouwen moeten worden afgebroken. Beide partijen hebben 'last' van rechtse groeperingen in eigen gelederen die sterk tegen de toenadering gekant zijn. Hierbij denk ik aan de aanhang van de Likoeid partij aan Israëlische kant. Aan Palestijnse kant heeft men te kampen met vele dissidente fracties binnen de PLO en daarbuiten met felle kritiek van de islamitische verzetsbeweging Hamas.

De Jom Kippoeroorlog voegde geen nieuw grondgebied toe aan Israël en was geen heilige oorlog, al was de verdediging gerechtvaardigd. Toch was er meer aan de hand dan alleen een politiek-strategisch conflict. Wie de bijbelse profetieën serieus neemt zal de Jom Kippoeroorlog ook in dat licht moeten zien.

1. J. Lukacs, *The Israeli-Palestinian conflict, a documentary record, 1967-1990* (Cambridge, 1992) 1-2.
2. Ibidem, 186-187.
3. P. Mansfield, *A history of the Middle East* (Middlesex, 1991) 294.
4. S.D. Bailey, *Four Arab-Israeli Wars and the Peace Process* (Hong Kong, 1990).
5. Zie voor een verslag van het verloop van de oorlog: het boek van Bailey S.D., 305-335 en Smith, C.D., *Palestine and the Arab-Israeli Conflict* (New York, 1988) 229-234.
6. Mansfield, 296.
7. Sadat, *Op zoek naar een eigen identiteit*, Utrecht, 1978, blz 273-275.
8. M. van Campen, 'Israel en de kerk in hun onderlinge verhouding', in C. den Boer (red.), *Israel, vraag en teken* (Nijkerk, 2e druk) 21.
9. Zie voor een nadere uitwerking van dit thema het boek van J. Bonda, *Het ene doel van God, een antwoord op de leer van de eeuwige straf* (Baarn 1993) 159-185.
10. Mansfield, 234-235.
11. P.A. Siebesma, 'De grenzen van het land Israel volgens de joodse traditie', in: M.J. Paul (red.), *Land voor vrede?, Een studie over Israels landsgrenzen* (Kampen 1993) 44-45.
12. Ibidem, blz 47.

De promotie van J.W. Kirpestein

K. van der Zwaag

Ziet een gelovig historicus meer dan een niet-gelovig historicus? De Goudse hervormde predikant J.W. Kirpestein is ervan overtuigd dat dit het geval is. Hij stelde dit tijdens de verdediging van zijn proefschrift *Groen van Prinsterer als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw*, inmiddels de twaalfde dissertatie over de bekende christen-historicus uit de vorige eeuw. Dr. Kirpestein is bereid kort één en ander toe te lichten voor een blad waarin deze vraagstelling van het begin af aan de nodige aandacht heeft.

“Wat een gewoon historicus niet ziet”, aldus dr. Kirpestein, “is de geloofsvrucht die in de geschiedenis gestalte krijgt, het feit dat eeuwenlang predikanten en priesters week in week uit het Evangelie hebben gepredikt, en dat in de harten ingang vond. Dat is het grondwater waar een liberaal historicus aan voorbij ziet, maar dat in het volk, in de Kerk – niet als politieke organisatie, maar in haar innerlijk en geestelijk leven – gestalte krijgt. Er is vaak geen rekening gehouden met de zichtbare invloed van dit grondwater.”

Groen wordt vaak verweten dat hij te precies oorzaak en gevolg in de geschiedenis wist aan te wijzen.

“Van hem wordt inderdaad gezegd dat hij logicist zou zijn, maar dat is niet waar. Hij was geen logicist in de betekenis van dat hij een wiskundige en logische wetenschap toepaste op de Franse Revolutie. Maar je ziet bij dit laatste verschijnsel wel een dwingend verloop der gebeurtenissen. Je ziet hier een ‘logica’ in de zin van: dit is niet te stuiten. Er gebeuren dingen waarvan je moet zeggen: hier wordt een band doorgesneden, hier zie je een geestelijke macht aan het werk, een geloof dat zó de feiten en de historie geweld aan doet. Chaos, schrikbewind, het zoeken naar een ‘juste milieu’ tussen deze twee, dat angstig laveren, het is inherent aan het gebeuren van de Franse Revolutie. Is er ook niet zulk een ervaring geweest bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog? Het was niet te keren.”

Bedoelt u dat je, zoals ook Groen doet, zegen en vloek kunt aanwijzen in de geschiedenis?

“Het is meer een hogere logica. De theologie heeft ook een logica, maar het is geen logica volgens natuurlijke wetten. Het is een logica die iets laat zien wat niet te keren is.”

Maar je moet het eerst wel zien.

“Dat ziet juist de christen. Hij ziet dat feitelijk, maar wel vanuit het geloof. Dat geloof is niet slechts interpretatie. Als je niet gelooft, zie je het niet. Het is er wel, maar je bent er blind voor. Groen van Prinsterer staat in de lijn van de bijbelschrijvers en profeten, die zeggen: hier liggen de feiten. Iemand kan het natuurlijk hebben over economische omstandigheden, maar om de anti-christelijke machten te beschrijven heb je meer nodig dan economische omstandigheden. De Franse Revolutie is een geestelijke macht, die de schepping en openbaring omver wilde werpen.”

De historische feiten zijn dus nooit los verkrijgbaar?

“Eigenlijk niet. Als de wetenschap de feiten ‘los’ wil bestuderen, ziet ze de werkelijkheid slechts met een half oog. Je doet de werkelijkheid dan geweld aan. Je kunt natuurlijk feiten verzamelen, maar mist dan wezenlijke essenties van het geschiedgebeuren. Die noties tref je bij Groen wel aan wanneer hij bijvoorbeeld spreekt over de Nederlandse volksgeest en de Hervormde Gezindheid.”

Kan de niet-gelovige dan ooit wel de feiten ‘sec’ te weten komen?

“Daarop moet ik met ja en nee antwoorden. De feiten van de openbaring van God in de geschiedenis, de werking van het Evangelie in zijn herscheppende kracht, ziet hij niet. De gelovige ziet de hele geschiedenis dienstbaar aan de wonderen van God. Het is natuurlijk niet allemaal te begrijpen, maar hij ziet het wel op cruciale momenten: hier vallen de dingen als een mozaïek bij elkaar.”

Maar het ‘gewone’ handwerk hebben beide soorten historici, gelovig of niet-gelovig, toch gemeenschappelijk?

“Ja, bijvoorbeeld in het bestuderen van bronnen. Maar het valt mij op dat dat handwerk door een christen-historicus serieuzer wordt opgevat dan door een liberale historicus. Vanuit de invalshoek van deze laatste vallen heel wat feiten buiten de boot. De worsteling van goed en kwaad, wat toch de wortel van de geschiedenis is, komt bij hem niet in het vizier. Een christen-historicus merkt veel meer op dan een liberaal historicus. Zo heeft Groen al in de eerste serie van de *Nederlandsche Gedachten* opgemerkt over de Nederlandse burgerzin, dat deze te maken heeft met verantwoordelijkheid en verbonden is met de godsdienst.”

U zei tijdens de promotie dat de historicus de vraag naar de laatste waarheid moet stellen. Is hij dan niet teveel filosoof/theoloog en te weinig historicus?

“Maar die laatste waarheid is toch feitelijk? Tussen die beide is geen dilemma

*Promotie
Dr. J.W. Kirpestein
VU - Amsterdam
15 juni 1993*

te plaatsen. De laatste waarheid is in de eerste plaats bij Groen de Hervormde Gezindheid, de Kerk. De Nederlandse staat is in zijn ogen gevormd door de Kerk. Maar dan de Kerk kenbaar in haar geloofskracht. Kerk en staat worden als een wonder van God zichtbaar, als Zijn genadig bestel. Is dit in de vorming van de Nederlandse staat niet zichtbaar geworden vanuit de Kerk? De staat dus evenals de Kerk een wonder? Niet dat de staat dan van de Kerk afhankelijk zou worden of omgekeerd, maar wel dat de staat – als een genadebestel van God – evenzeer in bovennatuurlijke verworteling zichtbaar wordt, en wel vanuit de Kerk.”

Volgens dr. J. van Oort – zo zei hij tijdens uw promotie – zou Groen van Prinsterer zich schuldig maken aan grensoverschrijding, in die zin dat hij de profane geschiedenis te zeer vermengde met de heilige geschiedenis. Ons werken op het eerste veld en het zien van Gods Hand erin, blijft stukwerk.

“Maar ook bij Augustinus is de staat een wonder waardoor de anti-christelijke machten worden weerhouden, een raam waarbinnen het wonder van de kerk kan bloeien. Je kunt ook in de profane geschiedenis de Hand Gods zien, en dat betekent geen grensoverschrijding. Augustinus zegt: Maar als je op de

staatsinstellingen steunt, dan maak je deze tot een afgod. Tijdens de Franse Revolutie werd de afgod geschapen.”

Hoe kun je de Hand Gods zien in de geschiedenis?

“Als Napoleon gekeerd wordt in zijn tocht naar Moskou, dan is het als een zegen te zien dat op deze wijze een anti-christelijke macht gekeerd wordt.”

Door de Hand van God?

“Dat mag je zeggen. Waarom zou je het niet mogen zeggen? Als Groen spreekt over het verleden van ons land, gaat het hem om de volkshouding. Natuurlijk zijn er lastige regenten geweest, was er de strijd tussen Voetianen en Coccejanen, de invloed van de Verlichting, maar de grondhouding van het volk was open naar de Openbaring toe. Daar gaat de zegen spreken. Dan gaat het niet om de welvaart als zodanig, want die was er na de Revolutie ook, en of welvaart als zodanig zegen is, is de grote vraag. De zegen ligt in de volksgeest die door het Evangelie gewekt wordt. En daar zit ook de ethiek in.”

Men zegt dat Groen juist in zijn aanwijzing van de Hand Gods impopulair is, uit de tijd.

“Als je Groen goed bestudeert, is het onbegrijpelijk dat je zegt dat hij uit de tijd is. Omdat hij zelfs zo overtuigend

is, is het hoog tijd dat men hier weer naar terug grijpt en alle shablonen laat varen. Groen is daarom zo actueel omdat hij zo wetenschappelijk is! Er is vaak het dilemma dat de geloofskijk niet wetenschappelijk zou zijn. Maar de wetenschap wordt bij Groen tot op zijn grond bevraagd. Groen kende een niet-ideologische wetenschap. De neutraliteit verdraait in wezen de feiten. Groen was daarentegen zuiver. Hij bedreef niet als historicus geschiedenis. Hij heeft op de feiten gewezen, dat moeten we staande houden. “Er staat geschreven, er is geschied”. En daarom noem ik hem een wetenschapper. De feiten zijn zo sprekend, ook als je ze niet ziet. En als de feiten ontkend worden, blijven ze wel feiten, ze roepen dan voor zich. Van Groen als christen-historicus leer je de geschiedenis in zijn dramatiek weer recht te kennen, dát zijn we tegenwoordig kwijtgeraakt.”

Leergang 'Gereformeerde Dwarsliggers'

P. Siebe

De leergang 'Gereformeerde dwarsliggers', een initiatief van de VCH om een breed geïnteresseerd publiek te bereiken, is een succes geworden. Vier Amersfoortse maandagavonden lang in maart en april jongstleden stond voor de circa 25 aanwezigen een 19e-eeuwse gereformeerde voorman centraal: Bilderdijk, Da Costa, Groen van Prinsterer en Kuyper. Hieronder een impressie.

Bilderdijk en Da Costa

Drs. N.C. van Velzen besprak eerst de figuur en de betekenis van Willem Bilderdijk (1756-1831). De titel van de lezingencyclus, 'Gereformeerde dwarsliggers' achtte Van Velzen goed van toepassing op Bilderdijk.

"Was Bilderdijk gereformeerd? Niet in de zin die de gereformeerde gezindte vandaag daaraan geeft. Hij onderschreef zeker niet alle leerstellingen van de calvinisten. Maar wel in de zin van: dat alles genade is, dat alles bij God begint en niet bij ons", zo concludeerde Van Velzen, die behalve neerlandicus ook directeur van de Evangelische Hogeschool is.

Hij schetste Bilderdijk als een man van uitersten. Enerzijds had hij de Dordtse leerregels van harte lief, anderzijds werd terecht van hem gezegd, dat hij de band aan de belijdenis opvatte als een band van vrijheid. Door zijn veelbewogen leven werd hij uiteindelijk een overtuigd

christen, hoewel hij nooit geloofsbelijdenis heeft afgelegd en zelden in de kerk kwam.

Mythevorming

Op een vraag uit de zaal gaf Van Velzen aan hoezeer de geschiedenis te lijden heeft van mythevorming. Veel historici zien de geschiedenis als een natuurlijk proces dat eindigt in de moderne democratie en de leer van de volkssoevereiniteit. Alle ontwikkelingen, van de Engelse Magna Charta (1215), via de afzwering van Filips II in 1584 en de Amerikaanse Vrijheidsoorlog, lopen dan uit op de Verklaring van de Rechten van de mens. "Deze mythe klopt niet! Bilderdijk doorzag dat en Groen van Prinsterer doorbrak dat heel nadrukkelijk. Maar juist op dit punt worden zij tegengesproken en zijn zij zelfs bij het CDA niet veilig", aldus Van Velzen. Hij bond de circa 30 aanwezigen op het hart, niet in reactie daarop in gereformeerde mythevorming te vervallen (God, Nederland en Oranje). Er zijn twee lijnen in ons verleden te onderscheiden: die van de godsdienstvrijheid en die van Erasmus. Deze lijnen lopen vaak door elkaar heen. Maar we moeten die ene lijn – de rol van de godsdienst en het geloof op Gods hand in de geschiedenis – niet negeren zoals de historicus Wagenaar dat in de 18e eeuw deed. "Als we niet uitkijken, dan worden we door gebrek aan historisch besef

van het zicht op deze lijn afgesneden", benadrukte de spreker.

Gods hand

De betekenis van Bilderdijk als historicus is, dat hij de heiligverklaring van Wagenaar voorkomen heeft. Wagenaar beschreef de geschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarbij hij voortdurend partij koos voor de regenten en – wat Bilderdijk vooral ergerde – hij negeerde de rol van de godsdienst. Wagenaar was het type van de verlichte, vrijzinnige historicus. Bilderdijk kwam daar fel tegen op. Hij zag de geschiedenis als een proces onder Gods leiding. Als overtuigd monarchist zag hij de vorst als koning bij de gratie van God. Hij moest niets hebben van de democratische ideeën van de Franse Revolutie. Hoewel jurist van huis uit, hanteerde hij meer de knots dan de weegschaal in de bestrijding van wat hij als onjuist zag, zo citeerde Van Velzen zijn leermeester Smitskamp.

Profetisch

In zijn latere leven was Bilderdijk privaattoespreker. Als zodanig prentte hij zijn leerlingen, onder wie Da Costa en Groen van Prinsterer, met een profetische blik in dat zij het waren die in hun eeuw voor de naam van God zouden moeten opkomen. Hij heeft gelden aan de ellende in de kerk, en geworsteld

Impressie van een cursusavond

met de cultuur van zijn tijd, en dat niet van een afstand maar van binnenuit. Ook wij moeten in een onchristelijke cultuur positie kiezen. Van zijn denken en worstelen kunnen wij daarom nog veel leren, aldus Van Velzen.

Nonconformisme

Ook Bilderdijks leerling Isaac da Costa valt op door zijn non-conformisme. Beiden pasten zich niet aan de heersende opvatting aan dat hun tijd de beste van alle tijden was. Integendeel, in zijn beruchte boekje *Bezwaren tegen den Geest der eeuw* (1823) trok Da Costa hard van leer tegen de Verlichtingsidealen. De Verlichting riep de mensen op tot mondigheid: gebruik je eigen verstand en laat je niet leiden door anderen, niet door de dogma's van de kerk en niet door God. "Lees voor mondigheid autonomie, en je ziet hoe actueel het allemaal is. De mens wil zichzelf tot wet zijn, en dat begon al in Genesis 3", zo liet Van Velzen zien. Dat Da Costa en Bilderdijk tegen de stroom in roeiden, hebben ze overigens geweten ook. Later werd Da Costa wel genuanceerder in zijn kritiek op bepaalde ontwikkelingen uit zijn tijd, maar de kern van zijn standpunt verloochende hij niet: hij bleef anti-revolutionair.

Groen van Prinsterer en Kuyper

Leih: "Waarom moet ik Gods hand aanwijzen en een wiskundige niet?" "Bij het lezen van Kuyper krijg ik soms het gevoel dat Kuyper over het werk van de hemel meer weet dan de hemel zelf", zo liet de historicus drs. H.G. Leih, de tweede docent in de leergang, zich ontvalen tijdens zijn lezing over dr. A. Kuyper.

De eerste lijn in Kuypers gedachtengoed was die van Gods soevereiniteit over alle levensterreinen. Deze levensterreinen zijn verder

nevengeschied (‘soevereiniteit in eigen kring’), zodat bijvoorbeeld de kerk niet boven de overheid staat, maar ook niet over de wetenschap mag heersen. Vandaar zijn actie voor een Vrije Universiteit, wat overigens niet betekende dat de wetenschap niet aan Bijbelse normen onderworpen zou moeten zijn.

De tweede lijn was die van de persoonlijke verantwoordelijkheid van iedere gelovige om actief te zijn op alle levensterreinen waar hij talent voor heeft. Vandaar de geweldige activiteit die Kuyper als leider van het gereformeerde volksdeel ontplooid.

Kuyper erkende dat ook ongelovigen wetenschap kunnen beoefenen, dat wil zeggen feiten en gegevens aan het licht kunnen brengen. Het verschil tussen geloof en ongeloof ligt volgens Kuyper in de interpretatie van die feiten.

1989

Leih stond bovendien stil bij Kuypers politieke voorganger Groen

van Prinsterer, die in zijn *Ongeloof en Revolutie* de basis had gelegd voor het anti-revolutionaire gedachtengoed, maar toch vooral historicus bleef en als zodanig krachtig op kwam voor het onderscheiden van Gods hand in de geschiedenis. Zoals in het "Gods adem heeft ze verstrooid" na de ondergang van de Armada.

Leih merkte op dat hij als christen niet de bevoegdheid heeft Gods hand in de geschiedenis aan te wijzen en illustreerde dat met een verwijzing naar het jaar 1989. Ieder was onder de indruk van het wegvallen van het communisme en zag daarin Gods hand. Maar wie zich realiseert welke krachten er nu allemaal vrijkomen, is aanmerkelijk voorzigtiger. Desgevraagd gaf hij aan, de Bijbelse geschiedschrijving – waarin Gods hand wel telkens wordt aangewezen – heel iets anders te vinden dan de boekjes die hij zelf schrijft als historicus. "Ik weet dat Gods Rijk komt, maar ik heb het recht

niet, aan te wijzen hoe dat precies komt."

Waar het christelijke van geschiedbeoefening dan wel in uit zou moeten komen, was volgens hem bijvoorbeeld in de vragen die je stelt aan het verleden; in een stuk eerlijkheid: geen kritiekloze bewondering; in de invalshoek die je hebt, en in de lijnen die je trekt.

Enkele deelnemers herkenden Barthiaanse elementen in Leih's uitspraken. Karl Barth merkt ten aanzien van politiek iets soortgelijks op als Leih voor de geschiedenis: je kunt niet spreken van christelijke politiek, maar alleen van christenen die politiek bedrijven.

Toelichting op het VCH-program (deel 2)

G. Harinck

Voor het nieuwe Europa zonder grenzen maken veel Nederlandse politici reclame en in de afgelopen decennia is er van Nederlandse zijde niet weinig bijgedragen aan de realisering van het ene Europa. Het is echter de vraag, of de Nederlanders er aan toe zijn zich op vele terreinen te voegen en te schikken in een internationaal verband. Afgezien van de kwestie, of men voldoende voorbereid is op de nieuwe toekomst, is er ook het vraagstuk van de Nederlandse inbreng in het nieuwe Europese geheel. Wie met enig succes wil functioneren in een groter geheel, moet zich bewust zijn van zijn eigen identiteit. Dit geldt op individueel niveau, maar ook voor naties en internationale verbanden.

Wat is het eigene van Nederland? Wat kan Nederland toevoegen aan het ideaal van een nieuw Europa? Over deze vragen is in het verleden vaker nagedacht. Er is wel gewezen op de strijd tegen het water (Gerlof Verwey), op de burgerzin van ons volk, zijn zin voor vrijheid, of ook op het calvinisme (Kuyper). In elk antwoord dat gegeven wordt, komt tot uiting, wat men het voornaamste acht in het Nederlandse volk, wat men het zwaarst wil laten wegen. Het geeft blijk van een eigen kijk op de geschiedenis van Nederland, in nauwe samenhang met zijn eigen levensovertuiging.

Zonder religie en natie met elkaar te vermengen of zelfs maar te koppelen, is er onmiskenbaar een verband tussen beide, eenvoudigweg omdat elke levensovertuiging zich in zekere mate in de praktijk wil verwerkelijken, ook op het punt van de natie.

Dit laatste geldt in het bijzonder voor Nederland, omdat de levensovertuiging in de geschiedenis van ons land een belangrijke rol heeft gespeeld en nog speelt. Velen laten zich vandaag verblinden door het woordenspel met secularisatie en godsverduistering, begrippen, die een karikatuur vormen van de overigens niet te loochenen feiten aangaande de beschadigingen, die kerk en religie hebben opgelopen in de afgelopen decennia. Maar door deze woorden wordt de schijn gewekt, dat religie een rol heeft gespeeld, en dat die periode voorbij is: we zouden nu leven in het post-christelijke Europa!

Het is waar, in het publieke leven heeft de religie de wind tegen. Volgens de *NRC* en *De Volkskrant* behoort een dogmatisch christendom – dat wil daar zeggen een christendom dat publiek zijn

woordje kan doen en stellingen betreft, meer nog, een christendom dat onnodige verdeeldheid brengt – niet meer in deze tijd. Religie is iets voor jezelf, voor de binnenkamer en niet om een ander mee lastig te vallen.

Publieke rol van religie

De publieke rol van de religie in Nederland is zeer gering, ook in vergelijking met andere landen in Europa, om van de Verenigde Staten maar te zwijgen. Het is echter een misverstand te menen, dat waar de religie publiek geen plaats wordt gegund, ze ook daadwerkelijk geen rol meer speelt in het leven van de mensen. We weten inmiddels wel zoveel over het leven van de afgelopen decennia in Oost-Europa, dat onder de schijn van een atheïstische cultuur de religie onder het volk bleef bestaan en na het wegvallen van de dwang de godsdienst weer openlijk tot bloei kwam.

Nu is ons land geen dictatuur, maar het gereformeerd inzicht leert ons wel, dat het geestelijk leven van een volk een permanente strijd is. De gereformeerden hebben inzake de publieke betekenis van de religie – christelijk onderwijs, christelijke politiek, christelijke vakbeweging – gedurende de afgelopen eeuw een pregnant standpunt ingenomen en zij staan nu – met de rooms-katholieken en hun alomvattende cultuurvisie – in de hoek waar de klappen vallen, boven en maar al te vaak onder de gordel. Deze strijd geeft de geschiedenis dynamiek en dwingt ook in het heden tot positiekeuze. De gedachte dat de strijdbijl begraven is kunnen we maar beter begraven.

De VCH is er onder meer om op haar bescheiden plaats in de kleine en niet zeer belangrijke historische wereld de vakgenoten – en ook de eigen gereformeerde kring – duidelijk te maken, dat de uitgesproken gereformeerde of rooms-katholieke religie, of ook de humanistische levensovertuiging wel genegeerd kan worden, maar niet ontkend. En hoe heviger die negatie is, hoe sterker de reactie; dat hebben de levens en het werk van Kuyper en Schaepman ons hoop ik wel geleerd.

Eigen geluid

Het is in dit verband niet zonder genoegen, dat ik in het *Historisch Nieuwsblad* 3/1993 kennis nam van een bespreking van het Verzuilings-nummer van *Trans-*

parant. Interessant is de openingszin: 'Wie dacht dat de verzuilde geschiedschrijving verleden tijd was, moet eens het blad *Transparant* ter hand nemen.' (pag. 41) Deze opmerking getuigt van zin voor realiteit. Wie verlicht is, weet natuurlijk reeds lang dat het geschiedbeeld 'gekanteld' is, maar hij weet tevens, dat er, ook wanneer je deze boodschap van de daken schreeuwt, er altijd nog enkele halsstarigen in het land zijn, die zich daartegen verzetten. De recensent wijst daar zijn lezers terecht op, want al is het pleit in zijn ogen reeds beslecht, het kan nooit kwaad om te beseffen, dat het ideaal van koekoek-één-zang nog niet is bereikt.

Het getuigt bovendien van een zekere welwillendheid, dat de recensent het *Transparant*-nummer niet alleen heeft ingezien, maar er zelfs nog een positieve opmerking over weet te maken: 'Helemaal sektarisch is het blad nou ook weer niet, want ook J.C.H. Blom (...) mag zijn zegje doen.' (pag. 41) Deze nuancering van de recensent dwingt enige bewondering af, met name vanwege de precisie, waarmee hij de grenzen van het sektarisme weet aan te wijzen. Het is te leerzaam om het niet even expliciet vast te stellen: sektarisch is datgene, wat niet behoort tot de levenskring van de recensent. De geachte lezer moet deze levenswijsheid maar goed in zijn oren knopen, evenals die andere van Groen: Als dit uw verdraagzaamheid is, geef mij iets van uw onverdraagzaamheid; misschien is die beter.

Beter dan met deze actuele illustratie kan ik niet aangeven, dat het een weldaad is voor de historische kring, dat daarbinnen gereformeerde vakgenoten zijn, die de ban van de a-religieuze, a-nationale geschiedbeoefening hebben verbroken en snakken naar geschiedschrijving vanuit een levensovertuiging, in het geval van de VCH de gereformeerde. Huizinga – wiens christelijke ader door zijn werk vandaag niet wordt onderkend – heeft eens gezegd, dat geschiedschrijving, die niet een klankbodem heeft in een diep zieleleven, bloedeloos is. Dit geldt helaas de vele historische produkten van vandaag. Waar de laatste ernst echter wordt betrokken op de historische bezinning – of die nu humanistisch, rooms-katholiek, of calvinistisch van aard is – daar bloeit de geschiedenis in lectuur en gesprek. Dit inzicht doet ons er voor

wachten de geschiedschrijving van voor de Tweede Wereldoorlog denigrerend af te doen met de term 'verzuild'. Juist de geschiedschrijving van die periode zou historici met een levende ziel moeten stimuleren vol te houden.

We moeten ervoor waken de religieuze antithese, waar artikel 3, 4 en 5 van het Program van Uitgangspunten van spreken, louter als afscherming op te vatten. Zo is het natuurlijk óók bedoeld – ik

schreef reeds, dat wie wil bijdragen aan een groter geheel, zijn identiteit moet kennen – , maar het is in de huidige situatie binnen de historische wereld vooral een stimulans, om de geschiedenis boeiend en enthousiasmerend te maken, door haar weer op het leven te betrekken. Wie de antithese hanteert is niet aan het verleden verknocht, maar op een toekomst gericht, waarin de onderscheiden levensovertuigingen,

onder erkenning van hun gelijkberechtiging in het nationaal verband, in vrije ontwikkeling en in open debat bloeien kunnen. Het is de taak van de VCH-leden daaraan bij te dragen in het Nederlands historisch verband en het zou – zoals drs. A.M. Oostlander opmerkte op de Verzuilings-conferentie – de inbreng van de Nederland moeten zijn in een Europees verband, in welke vorm dat ook komt.

Verenigingsnieuws

Op 18 september jongstleden vond in paleis Het Loo de vierde jaarvergadering van de VCH plaats. Deze koninklijke lokatie was mede gekozen vanwege het onderwerp: "De Nederlandse monarchie, 1813-1993." Aan het begin van de ochtend vertelde adjunct-directeur drs. E. Elzinga iets over de zaal waarin we zaten. De schilderijen aan de wand bleken van de hand van Koningin Wilhelmina. De spreker dr. C.A. Tamse moest vanwege verblijf in het ziekenhuis verstek laten gaan; zijn lezing werd voorgedragen door drs. G. Harinck. Na de boeiende lezing, waarin de verschillende Oranje-monarchen de revue passeerden, volgde we een zeer levendige discussie. Tamse maakte in zijn lezing duidelijk dat hij voor de Oranje-monarchie een belangrijke 'sociaal-integrerende rol' zag weggelegd, maar wantrouwde de lof die van 'republikeinse' zijde het huidige staatshoofd wordt toegezwaaid. Ook vreesde hij dat Beatrix zich enigszins vervreemdt van de traditionele aanhang van de Oranjes. We hopen de lezing van dr. Tamse dit komend jaar in *Transparent* te publiceren.

Tijdens de huishoudelijke vergadering werd na de herverkiezing van dr. R. Kuiper als voorzitter het 'program van uitgangspunten' gepresenteerd. Duidelijk werd gemaakt dat met dit program beoogd wordt de contouren te schetsen van een eigen benadering en een eigen werkterrein voor

de VCH. Benadrukt werd dat, om duidelijk te maken dat christelijke geschiedbeoefening een eigen geluid heeft, de nadruk moet vallen op het markante van de eigen overtuiging en de eigen positie. Dat daarbij de lijnen soms scherp getekend worden is dan *in confesso*.

Bij de aanwezige leden bestond waardering voor de poging om dat eigene te formuleren. Onder erkenning dat het altijd moeilijk is om tot een opvatting te komen, was er ook kritiek. Sommigen vonden het program een te conservatieve indruk maken, anderen plaatsen kanttekeningen bij enkele artikelen. Het woord antithese achtten sommigen te 'historisch beladen' (met vasthouding aan de geestelijke betekenis ervan) en de indeling van de Nederlandse geschiedenis in drie stromingen te negentiende-eeuws. De voorzitter vatte de kritiek samen en besloten werd in het winterseizoen een discussie-avond te beleggen over het program. Ook kan *Transparent* dan in het januari-nummer alle reacties samenvatten. Gezien de levendige discussie over verschillende punten uit het program, kon worden geconcludeerd dat het z'n functie reeds vervult: het dwingt tot rekenschap van eigen opvattingen en visies. Het bestuur wil in september 1994 komen tot een afronding. De voorzitter wees er op dat we in het oog moeten houden dat het program een hulpmiddel is ten behoeve van het eigenlijke werk. Hoewel formuleringen belangrijk zijn, moeten we ons

niet verliezen in het bijslijpen en nuanceren van verschillende tekstonderdeeltjes. Uiteindelijk moet het program als richtlijn voor het werk van de vereniging gaan functioneren.

Dit najaar zal het eerste deel van onze katernenreeks voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs worden gepresenteerd. De presentatie zal op D.V. 19 november plaatsvinden in het gebouw van de Evangelische Hogeschool te Amersfoort. Tevens zal tijdens de bijeenkomst worden ingegaan op de waarde van geschiedenis en te verwachten beleidsmaatregelen met betrekking tot het geschiedenisonderwijs. Sprekers zullen dan zijn drs. K. de Jong Ozn., oudstaatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen en drs. R. Rijnbende, directeur van de Unie voor Christelijk Onderwijs. De voorzitter van de katernen-redactie drs. C. Hoksbergen zal het eerste deel overhandigen aan de auteur. Leden en belangstellenden zijn van harte welkom.

Tot slot zij vermeld dat op 1 oktober bestuurslid George Harinck zijn doctorstitel verkreeg aan de Vrije Universiteit te Amsterdam voor de verdediging van zijn proefschrift over het weekblad *De Reformatie*. Van deze plaats feliciteren we hem van harte met het behaalde resultaat. In een komend nummer van *Transparent* zal uitgebreider aandacht aan de plechtigheid en het proefschrift besteed worden.

Historia docet

R. Kuiper

Op catechisatie is mij geleerd dat de gereformeerde belijdenis eigenlijk altijd actueel is, omdat zogenaamd 'moderne' dwalingen zich vroeger ook al voordeden en reeds door de opstellers van de confessie zijn bestreden. Dit voorzienig karakter van onze belijdenis maakt haar dus toepasbaar voor alle tijden. Blijkbaar heeft de dwaling gelijkblijvende trekken. Zij die de confessie naspreken, kritiseren deze opvatting niet, maar proberen de toepassing te zien. Zo kan de gelovige iets van zijn belijdenis leren.

Dit gaat niet alleen op voor Bijbel en belijdenis maar eveneens voor de geschiedenis. Ook hier kunnen onuitwisbare verhoudingen en gelijkblijvende geesteskenmerken worden gevonden die niet zomaar uit het historische landschap verdwijnen. Wie hier opmerkzaam is, kan iets van de structuur van het verleden zien. Maar men moet dan wel bereid zijn van de geschiedenis te leren. Historia docet, zei men vroeger; de geschiedenis onderwijst.

In de Nederlandse geschiedenis doen zich gelijkblijvende trekken voor in de geestelijke verhouding tussen aanhangers van het libertijns-humanistische standpunt enerzijds en de aanhangers van de gereformeerde dan wel de katholieke orthodoxie anderzijds. Wilden de eersten de godsdienst zoveel mogelijk gescheiden houden van het publieke leven, de tweeden wilden het juist uitdrukkelijk een plaats geven in het publieke leven. Hier is dus duidelijk sprake van twee tegengestelde overtuigingen.

Vaak wordt gedacht dat deze tegenstelling behoort tot de negentiende eeuw, de eeuw waarin de liberalen politiek en maatschappelijk domineerden. Groen van Prinsterers strijd tegen de beginselen van de Franse Revolutie en Thorbecke's poging een nationaal huis van gelijkgestemde burgers te bouwen en de 'geloofsverdeelheid' naar de kelders te verwijzen, kleuren dit beeld. Maar gemakkelijk zouden we over het hoofd zien, dat deze tegenstelling niet een kwestie is van negentiende eeuwse politieke ideologie, maar diep-

gewortelde geesteshoudingen representeren.

De liberale geesteshouding kan niet het geloof opbrengen dat het christendom van betekenis is voor de hele samenleving. De liberaal W.H. de Beaufort (1874-1918), wiens dagboeken onlangs prachtig werden uitgegeven, schreef in 1901 na het lezen van de eerste Troonrede van het ministerie-Kuiper: 'Dat er uitdrukkingen als God Almachtig enzovoort in zouden voorkomen, was te voorzien; ook dat er van de kristelijke grondslagen zoude worden gesproken. Dat alles is voor de kiezers...'. De Beaufort kon dus niet geloven dat dit 'kristelijke' werkelijk iets te betekenen had voor de staatkunde die het ministerie-Kuiper voorstond.

De poging de christelijke overtuiging als het ware weg te drukken van het publieke terrein deed zich reeds in de 17e en 18e eeuw voor en doet zich ook in onze eeuw voor. We spreken vandaag van secularisatie in onze samenleving, hoewel er nog veel gelovigen zijn. En er is veel licht dat slechts onder de korenmaat schijnt. Hoe komt het dat we ons bij deze soms wel erg bescheiden rol neerleggen? Ik ben geneigd dit toe te schrijven aan de dominantie van het liberale standpunt in onze hedendaagse cultuur, een standpunt dat op het publieke terrein neutraliteit verlangt en de religie terugdrukt in de privé-sfeer.

Christenen slagen er vandaag blijkbaar niet in een belangrijk tegenwicht te vormen. Dat is erg jammer, want het is niet goed voor onze samenleving wanneer bijvoorbeeld in de politiek en in de wetenschap het geloof tot een maatschappelijk irrelevante privé-zaak wordt gemaakt. De gevolgen voor de publieke moraal blijven niet uit. Ook de reactie blijft niet uit. Wanneer in publieke instellingen als universiteiten en overheidsburelen en in de samenleving als geheel het pragmatisme en de normloosheid gaan overheersen, gaat het geweten van althans een deel van de Nederlandse bevolking spreken. 'Universitaire normloosheid zorgwekkend', kopte *De Volkskrant* enkele weken geleden. Blijkens het artikel is in de wetenschappelijke wereld het zoeken naar zoiets als 'waarheid' prijsgegeven en heerst er een onkritisch consensus-geest aan de Nederlandse universiteiten. Studenten zijn met een 6+ tevreden en lopen niet meer warm voor beginselen of idealen.

Dit kritische geluid uit onverdachte hoek brengt je weer terug bij het inzicht in de gelijkblijvende geestelijke structuur van ons nationale leven. Is de liberale dominantie vandaag zo sterk geworden dat de Jan Salie-geest weer rondwaart: gebrek aan initiatief, gebrek aan overtuiging, gebrek aan visie? En wordt het orthodoxe protestantisme vandaag niet veel te sterk omstremgeld door deze zelfgenoegzame Jan Salie-geest, zelfs zo, dat ze zich te weinig bewust is van eigen potentie en positie? Is ze daarmee weer terug bij het begin van de negentiende eeuw, toen Jan Salie door Potgieter werd getekend en het Reveil nog nauwelijks van zich had doen horen?

Hoe dit ook zij, de continuïteit in de Nederlandse geschiedenis ligt voor het oprapen voor wie de toepassing wil maken van een inzicht omtrent de geestelijke structuur van de Nederlandse natie. Dat inzicht is niet nieuw, integendeel, ze is zo oud als de Nederlandse natie zelf en zo oud als onze gereformeerde confessie. Historia docet. Ook dat onderwijs heeft een catechisatielokaal nodig.

Jaarverslag Vereniging van Christen-Historici (vch) September 1992 - september 1993

mw. H.J. van de Streek, secretaris VCH

Hierbij doe ik u verslag van wat er tussen september 1992 en nu binnen de VCH gebeurde. Evenals vorig jaar zou ik ook nu het scala aan bezigheden dat binnen onze vereniging plaatsvond in twee categorieën willen opdelen, in de eerste plaats in een overzicht van de activiteiten, en ten tweede in een weergave van de publikaties van de vereniging. Maar voordat ik met een overzicht van de activiteiten van het afgelopen verenigingsjaar begin, wil ik eerst ingaan op de ledengroei van de vereniging.

Ledengroei

De groei van de VCH zette zich ook in het vierde levensjaar door. Op de Algemene Leden Vergadering van 1992 maakte ik melding van 307 betrokkenen. Het afgelopen jaar groeide de vereniging verder, met een lichte neiging tot stabilisatie. Thans telt de VCH 285 leden, 3 donateurs en 41 abonnees op *Transparent*. Dit brengt het totale aantal betrokkenen bij de VCH op 329, dat wil zeggen 22 betrokkenen meer dan in september 1992.

ACTIVITEITEN

Jaarvergadering 1992

De Jaarvergadering van de VCH van 1992 vond plaats op zaterdag 19 september in De Jaarbeurs te Utrecht. De vergadering werd door een kleine 40 leden bezocht. Het ochtendprogramma bestond uit een lezing van M. van der Bijl, voormalig medewerker aan de Literaire Faculteit van de Vrije Universiteit, over het onderwerp 'De geschiedenis van het hoger onderwijs in gereformeerd Nederland: in het spanningsveld tussen evangelische opdracht en historische realiteit'. De jaarvergadering werd s' middags afgesloten met de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Deze werd bijgewoond door 14 leden, inclusief de bestuursleden.

Studieconferentie voorjaar 1993

De studieconferentie van het afgelopen voorjaar droeg als thema 'Isolament

en kracht' en ging over de verzuiling en het isolément van de gereformeerden in de Nederlandse samenleving in de negentiende en twintigste eeuw. De dag vond plaats op 24 april in de Lutherse Kerk in Utrecht en werd bezocht door 30 mensen. Voorafgaande aan de conferentie verscheen een themanummer van *Transparent* over het onderwerp verzuiling.

De aanwezigen kregen in een viertal lezingen een historisch overzicht van de verzuiling van het gereformeerde volksdeel in Nederland gepresenteerd, aangevuld met informatie over het gebruik van het begrip 'verzuiling' in de geschiedwetenschap. VCH-voorzitter R. Kuiper nam het historisch overzicht voor zijn rekening, de Amerikaanse historicus J.C. Kennedy sprak over het verzuilingsbegrip. Europarlementslid A.M. Oostlander vertelde vervolgens uit eigen ervaring over de breuklijn van de jaren '60, die uitliep op ontzuiling en secularisering. Beide processen werden zo'n tien jaar later gevolgd door een hergroepering van protestantse organisaties. Het VCH-bestuurslid en historicus G. Harinck besloot de conferentie met een evaluatie over de grondtoon van ons volkskarakter: Wat was en is nu het eigene van de gereformeerden? Harinck brak een lans voor een hernieuwde belangstelling voor de eigen gereformeerde geschiedenis als geneesmiddel tegen de verlamming die de gereformeerden de afgelopen jaren heeft bevangen. De lezingen werden gevolgd door een levendige discussie, die de samenhang tussen de verschillende bijdragen goed aan het licht bracht.

Belangrijkste conclusie van de studiedag: bezinning op de geschiedenis van het protestantisme is nodig. Daarbij moeten we ons niet laten misleiden door 'ontzuiling' en 'ontkerkelijking', als zou het om zelfstandige machten gaan waartegen we ons niet kunnen verzetten. Integendeel, juist een historische kijk op deze ontwikkelingen verlost ons van verlamming.

Op de studieconferentie van 24 april 1993 vond ook de presentatie plaats van

de tweede uitgave in de *Transparent*-reeks. De uitgave is geschreven door J. Smelik en draagt als titel *O, Sangerige Keeltjes!* Het gaat in dit boek natuurlijk over zingen, en wel over de liedcultuur en het muzikaleven in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1650. De *Transparent*-reeks is een eigen VCH-boekenreeks die de vereniging in samenwerking met Uitgeverij Groen in Leiden publiceert. Het doel van de reeks is een breed publiek inzicht te verschaffen in cultuur-historische aspecten van het protestantse leven.

Onderwijswerkgroepen

Naast de zojuist genoemde eenmalige gebeurtenissen kende de VCH het afgelopen jaar tal van structurele, doorlopende activiteiten, zoals allereerst de werkzaamheden binnen de beide onderwijswerkgroepen: een voor het voortgezet onderwijs, en een voor het basisonderwijs.

Laat ik met de eerstgenoemde beginnen. De werkgroep Voortgezet Onderwijs onderging het afgelopen jaar nogal wat personele wisselingen. De groep bestond tot eind oktober 1992 uit de leden H. Veldman (voorzitter), P. Hogendoorn, J. Odding en mevrouw P.G. Luteijn. Per november 1992 trok J. Odding zich terug en legde H. Veldman het voorzitterschap neer, wegens drukke werkzaamheden elders. P. Hogendoorn werd de nieuwe voorzitter. In december 1992 werden R. Polak, A. Slob en G.W. Meijnen tot nieuwe leden benoemd. De heer Slob heeft recentelijk zijn taak in de werkgroep beëindigd wegens onverwachte andere verplichtingen.

Het afgelopen jaar produceerde de werkgroep het eerste, afzonderlijk gepubliceerde *Transparent Onderwijskatern*. Het katern bevat kant en klaar lesmateriaal over het examenonderwerp geschiedenis voor 1993 en 1994, te weten 'Nederland naar een modern-industriële samenleving, 1948-1973'. Het materiaal is geschikt voor de middelbare school en geeft aan die aspecten aandacht die in de gangbare geschiedenisboeken niet zo aan

bod komen. Speciale aandacht gaat, vanzelfsprekend, uit naar het protestantse volksdeel.

Daarnaast is in de onderwijswerkgroep Voortgezet Onderwijs nagedacht over de bijdrage die de VCH zou kunnen leveren aan het ontwikkelen van een eigen christelijke geschiedenismethode voor de basisvorming. Vanuit het werkveld is inmiddels begonnen met een reformatische geschiedenismethode in DGS-verband, gefinancierd door de schoolbesturen. De VCH zal hierbij als adviseur betrokken worden.

De onderwijswerkgroep voor het basisonderwijs: Deze groep bestaat uit G. Bergacker, voorzitter, en de leden T. Segers, M. Bikker, Y. van de Nieuwendijk en J.A. Voogt. De werkgroep vergaderde het afgelopen verenigingsjaar drie keer. Men hield zich bezig met de volgende zaken:

- De basisscholen wijzen op het belang van de lessen in geschiedenis, en proberen het geschiedenis onderwijs verder uit te breiden.
- Het maken van een inventarisatie van bestaand onderwijsmateriaal voor het geschiedenis onderwijs op de basisschool en het ontwikkelen van nieuw materiaal als lesbrieven, toetsen en diaseries.
- Het stimuleren van het 'vertellen' als vorm van geschiedenis onderwijs. De vertellende leerkracht wordt schaars op de basisschool. De werkgroep heeft bijvoorbeeld zelf verhalen geschreven, die geschikt zijn voor het christelijk onderwijs.

Cursuswerk

Een nieuwe activiteit met een structureel karakter is het VCH-cursuswerk. Dit is in september 1992 in handen gelegd van de heren G.J.A. Raven (voorzitter) en P.H. Siebe. Zij vormen sindsdien gezamenlijk de VCH-commissie cursuswerk. De activiteiten van de commissie richtten zich in het eerste bestaansjaar van de commissie vooral op het studenten en op algemene cursussen voor een breder publiek.

Studentenwerk: In de stad Utrecht heeft in het seizoen 1992-1993 onder auspiciën van de VCH een studentenkring gedraaid. De deelnemers waren studenten Geschiedenis die elkaar via de VCH hadden gevonden. Samen hebben

zij het thema 'heilsgechiedenis en kenistheorie' besproken. In Groningen en Leiden zijn eveneens pogingen ondernomen een kring te starten.

Het afgelopen voorjaar vond in Amersfoort een leergang plaats over 'Gereformeerde dwarsliggers', georganiseerd door de commissie cursuswerk. Op vier avonden kon geluisterd worden naar voordrachten van N.C. van Velzen en H.G. Leih over respectievelijk Bilderdijk, Da Costa, Groen van Prinsterer en Kuyper. Er waren gemiddeld ongeveer 20 deelnemers. De cursus zal volgend jaar worden herhaald, al is nog niet bekend waar.

Naast deze activiteiten stond de commissie in contact met het Christelijk Studiecentrum ICS voor het ontplooiën van verdere initiatieven onder studenten.

Internationale contacten

H. Krabbendam en mevrouw H.J. van de Streek hebben naar aanleiding van onze studieconferentie over verzuiling een artikel over dit thema geschreven. Dit is gepubliceerd in de internationale Newsletter van de Association for the Study of Christianity and History waar de VCH bij is aangesloten.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur functioneerde het afgelopen jaar in ongewijzigde samenstelling. Dat wil zeggen dat R. Kuiper de voorzittershamer hanteerde, mevrouw H. van de Streek het secretariaat beheerde en G. Harinck de functie van algemeen adjunct waarnam. F. Quist vervulde de taak van penningmeester. R. Bisschop was gewoon lid en de andere bestuursleden hadden elk een eigen taak in het commissiewerk. G.J.A. Raven in het cursuswerk en mevrouw P.G. Luteijn binnen de onderwijswerkgroep.

Naast het verrichten van de gangbare bestuurswerkzaamheden heeft het bestuur, als uitvloeisel van de studieconferentie van 25 april 1992 over Groen van Prinsterer, zich het afgelopen jaar intensief bezig gehouden met het formuleren van een eigen program inzake geschiedenis en geschiedbeoefening. Dit gebeurde aan de hand van discussiestukken van de bestuursleden Kuiper en Harinck. Dit voorjaar kwam het bestuur tot een unanieme aanvaarding van het uit 14 punten bestaande program. In het

jongste nummer van *Transparant* bood het bestuur de leden van het VCH dit program aan. Het is de bedoeling dat het een richtinggevende rol binnen de vereniging krijgt.

Tot zover de verenigingsactiviteiten. Dan nu een woord over de ontwikkelingen op publicitair terrein.

PUBLIKATIES

Transparant

Op de eerste plaats verdient hier het redactionele werk voor ons verenigingsorgaan *Transparant* vermelding. De redactiecommissie bleef voor een groot deel qua samenstelling ongewijzigd. De heer H. Krabbendam vervulde de taak van hoofdredacteur, en de heren T. van der Schans en K. van der Zwaag beiden die van redacteur. F. Quist vervulde de taak van eindredacteur. De advertentie-acquisitie was in handen van K. van der Zwaag. Vanwege de drukke werkzaamheden is de redactiecommissie het afgelopen jaar uitgebreid met mw. L. de Jong-Kooij. Zij draagt de verantwoordelijkheid over de recensie-rubriek.

Transparant bood de afgelopen jaargang meer verenigingsnieuws dan te voren. Onder meer werd verslag gedaan van een aantal universitaire promoties van verenigingsleden. Het hoogtepunt van de jaargang bestond uit het verzuilingsnummer dat ter gelegenheid van de studieconferentie verscheen. Het nummer werd in grote aantallen nabesteld. De speciale 'onderwijs'-*Transparant* bevatte achtergrondartikelen bij de examenonderwerpen geschiedenis van dit jaar. Voor dit nummer werd een beroep gedaan op ons internationale netwerk van christen-historici. De redactie plaatste enkele Amerikaanse bijdragen. Zij kwam hiermee tegemoet aan reacties van lezers die vonden dat *Transparant* teveel op de Nederlandse geschiedenis was gericht.

De lay-out van *Transparant* onderging een verandering. De twee-koloms indeling maakte plaats voor drie kolommen. De kwaliteit van de illustraties verbeterde. Het blad werd herkenbaarder ingedeeld in rubrieken. Met deze verandering in lay-out hoopte de redactie te bereiken dat de tekst makkelijker leesbaar werd en *Transparant* een aantrekkelijker uitstraling kreeg.

VCH-Reproreeks en Transparant-reeks

In de Transparant-reeks verscheen de tweede uitgave, te weten het boek van J. Smelik over de Nederlandse liedcultuur, getiteld *O, sangerige Keeltjes!* De uitgave werd op de studieconferentie gepresenteerd.

De VCH-reproreeks, die in het najaar van 1989 is gestart, beoogt de heruitgave van moeilijk toegankelijke en minder bekende publikaties van (overleden) christen-historici. De reeks is het afgelopen jaar uitgebreid met twee uitgaven. Ten eerste een herdruk van een boek over de Oranjes van Z.W. Sneller, getiteld *De nationale betekenis der oranje-dynastie*. Daarnaast verscheen een herdruk van een brochure over de verhouding van kerk en staat van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw door de jurist L.J. van Apeldoorn. Deze brochure werd oorspronkelijk in 1911 gepubliceerd.

Katernen-reeks

De jongste loot aan de publicitaire stam van de VCH is de in 1992 opgerichte katernen-reeks. De reeks kwam

voort uit het verlangen van de onderwijswerkgroep voor het voortgezet onderwijs om iets te doen aan het tekort schieten van bestaand lesmateriaal voor het geven van christelijk geschiedenis-onderwijs. Als doel kreeg de reeks daarom: het ontwikkelen van lesmateriaal vanuit christelijk-historisch uitgangspunt.

De onderwijswerkgroep Voortgezet Onderwijs stelde in het voorjaar van 1992 zelf een redactie in, bestaande uit de geschiedenisdocenten P. Hogendoorn, C. Hoksbergen en J. Scheper.

De katernen-reeks richt zich in eerste instantie op de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, met name op examens en schoolonderzoek. Het afgelopen jaar zag het eerst produkt van deze katernenreeks het licht. Binnenkort verschijnt een katern over G. Groen van Prinsterer, geschreven door A. Slob.

TENSLOTTE

Opnieuw een verenigingsjaar voorbij. Het eerste lustrum komt zelfs al in zicht! Onze vereniging is bezig is een eigen plaatsje te krijgen in historisch Nederland. Vorig jaar sprak ik over het

derde jaar als een jaar waarin een aanzet tot verdieping had plaatsgevonden. Achteraf gezien is dat woord 'aanzet' terecht gebruikt. Want we kunnen nu vaststellen dat deze 'aanzet' zich het afgelopen, vierde verenigingsjaar heeft doorgezet in een verdere verdieping. Dat valt onder meer te zien aan het Program van uitgangspunten, dat het bestuur onlangs aan de vereniging kon presenteren - en dat een richtsnoer zal worden voor de toekomst. Daarnaast herkennen we de verdieping van ons werk aan het scala van onderwerpen dat zich ter bestudering aan ons opdringt. De thema's voor het cursuswerk, de onderwijskaternen, onze jaarlijkse studieconferentie en het blad *Transparant* zijn legio.

De conclusie is dat we in dankbaarheid aan God, die ons daar oog voor gaf, kunnen constateren dat er werk te over is voor onze vereniging, en dat we dankzij Hem eveneens een richtsnoer hebben om dat werk ter hand te nemen. Laten we dit jaarverslag daarom afsluiten met onze blik in vertrouwen te richten op de toekomst.

Activiteitenplan 1993-94

Inleiding

Terugziend op het afgelopen jaar kunnen we constateren dat het werk van onze vereniging zich in menig opzicht ongestoord heeft kunnen ontwikkelen. Het ledenbestand betoont zich stabiel; er is sprake van een lichte, voortgaande leden-groei. Ons tijdschrift *Transparant* geniet waardering binnen de vereniging. Dit jaar kon de lay-out worden verbeterd en is begonnen met de uitgave van een aparte *Onderwijs-Transparant*. Ook verscheen een tweede deel in de boekenreeks en kwam het eerste katern, bestemd voor gebruik in het voortgezet onderwijs, gereed.

Enige zorg is er met betrekking tot het participatie van de leden op de jaarvergadering en de studieconferentie. Het beleid van het bestuur blijft gericht op het bevorderen van actieve deelname van zoveel mogelijk leden bij de werkzaamheden en

bezinningsactiviteiten van de vereniging.

Verheugend was de belangstelling voor de publiekscursus 'Gereformeerde dwarsliggers' in het afgelopen jaar. Op het gebied van het studentenwerk is een cursus ontwikkeld die reeds enkele keren is aangeboden. De vorming van vaste studentenkringen wordt samen met het ICS en IFES-Nederland te hand genomen.

Wanneer we de afgelopen vier jaar overzien, waarin de vereniging zich heeft gepresenteerd, kunnen we met dankbaarheid vaststellen dat het een en ander is bereikt. De VCH heeft zich, in eigen kring althans, een vaste plaats verworven. Er zijn een aantal interne geledingen (commissies, redacties) gevormd die structuur geven aan het werk en de continuïteit ervan waarborgen. Maar met deze organisatorische optuiging zijn we er nog niet. De bestaansreden van de VCH is de geschiedbeoefening vanuit een bijbelse

overtuiging. Komen we daar wel voldoende aan toe? Om aan deze overtuiging althans een richting te kunnen geven in ons werk heeft het bestuur een program van uitgangspunten ontwikkeld. We hopen dat deze een verdere inhoudelijke versterking van ons werk bevordert.

De activiteiten voor het komende jaar wil het bestuur als volgt samenvatten:

- A. Zorg voor onze boodschap
- B. Zorg voor onze uitstraling
- C. Zorg voor onze vereniging

Ad. A. Zorg voor onze boodschap

1. Van bestuurszijde zullen korte toelichtingen op het *program van uitgangspunten in Transparant* verschijnen. Leden kunnen eveneens via *Transparant* bijdragen aan het publieke debat.
2. Dit najaar zal van de hand van dr. R. Kuiper een boekje verschijnen over

Christelijke geschiedbeschuwing. Dit werk zal als studiemateriaal geïntroduceerd worden op studentenkringen en bij leden van de vereniging.

3. Leden zullen worden gestimuleerd kringen te vormen die een aantal keren per jaar bijeenkomen en een onderwerp met elkaar bespreken.
4. De studieconferentie vindt dit voorjaar plaats op D.V. zaterdag 23 april en zal gaan over het onderwerp: 'God, Nederland en Oranje?'
5. Het derde deel van de *Transparent*-reeks zal geschreven worden door dr. R. Kuiper en gaan over de opmars van de antirevolutionairen in de Nederlandse politiek (1871-1894).
6. Het bestuur wil met wetenschappelijk gekwalificeerde mensen uit onze vereniging een aantal projecten ontwikkelen. Daartoe zullen werkgroepen worden geformeerd. Enkele voorstellen zullen zijn:
 - Een geschiedenis van de ARP
 - Kerk, overheid en samenleving in de 17e en 18e eeuw
7. Ter gelegenheid van ons eerste lustrium zal volgend jaar een boek worden gepresenteerd met daarin de bijdragen van de studieconferentie over Groen van Prinsterer in 1992.
8. Dit najaar zal de eerste katern van

onze leermiddelenreeks verschijnen. Daarmee is er een eerste vrucht van de katernredactie. De katern, die geschreven is door A. Slob en bedoeld voor de bovenbouw van het VWO, zal in oktober gepresenteerd worden.

B. Zorg voor onze uitstraling

1. Ter gelegenheid van ons eerste lustrium zal een feestelijk congres worden belegd in september 1994. Het bestuur wil dan een aansprekend programma bieden en ook de aandacht van onder meer de pers op de VCH richten.
2. De publiekscursus 'Gereformeerde dwarsliggers' zal deze winter worden herhaald. Tevens zullen studentenkringen gestimuleerd worden.
3. Het bestuur zal er alert op zijn in contacten met verwante verenigingen en organisaties van historici aandacht te vragen over het werk van de VCH.
4. Ten behoeve van ledenwerfacties, maar ook om leden en niet-leden te informeren zal dit jaar een informatieblad worden vervaardigd en worden verspreid.

C. Zorg voor de vereniging

1. Ledengroei is belangrijk om het

draagvlak van de vereniging te versterken. Het bestuur wil het komend jaar aandacht geven aan verdere mogelijkheden tot ledengroei. Deze winter zal een ledenwerfcampagne worden gehouden.

2. Vaststelling van een huishoudelijk reglement en een nauwkeuriger taakverdeling in het bestuur moeten de interne structuur van de VCH verder versterken. Het huishoudelijk reglement zal in concept aan de verschillende geledingen binnen de vereniging worden voorgelegd.
3. Om meer continuïteit aan het beleid te geven wil het bestuur een beleidsplan voor de periode 1994-1998 maken. Daarin zullen de beleidsdoelen voor de langere termijn geformuleerd worden. De jaarlijkse activiteitenplannen moeten in dat kader een plaats hebben.
4. Teneinde de vereniging wat ruimer van middelen te voorzien zal aan de leden worden gevraagd een eenmalige gift over te maken ter gelegenheid van ons lustrium. Ook zal getracht worden meer te doen op het gebied van fondswerving. Daarbij zal ook het onder B3 genoemde informatieblad een nuttige functie kunnen hebben.

Nieuws van de onderwijswerkgroep

G.P.P. Hogendoorn

Het afgelopen schooljaar is voor de onderwijscommissie een jaar van wisseling van de wacht en van bezinning op de eigen activiteiten geweest. Harry Veldman, onze voorzitter, moest enkele van zijn vele werkzaamheden afstoten en verliet ons daardoor. Hetzelfde deed Jan Odling; hij werd ouderling. Zijn opvolger Arie Slob, eveneens werkzaam op het Greydanus College, werd lid van de gemeenteraad en verliet ons daarom vlak voor de zomervakantie. Als nieuwe leden traden toe Ronald Polak, werkzaam in het Gereformeerd Vrijgemaakte onderwijs (Amersfoort) en Wim Meijnen, werkzaam in het protestants christelijke onderwijs (Aalten). We hebben hen hartelijk verwelkomd. Hun eerste bijdragen treft u aan in onze onderwijskatern. Deze keer gewijd aan het nieuwe examenonderwerp 'De ontwikkeling van de parlementaire democratie in Duitsland, 1871-1990'.

Naast de opzet van het onderwijsnummer van *Transparent* en de onderwijskatern heeft de commissie de ontwikkelingen van de bavo en de ontwikkelingen in dat

kader om te komen tot een christelijke geschiedsmethode 'in de gaten gehouden'. Met name heeft de onderwijscommissie gekeken naar de mogelijkheid van samenwerking op dit terrein tussen het vrijgemaakte en het reformatorische onderwijs. Binnen het vrijgemaakte onderwijs dacht men duidelijk verschillend over de wenselijkheid hiervan. Het reformatorisch onderwijs vond elkaar heel snel en begon direct aan een opzet voor zo'n methode. Per augustus 1994 hoopt men daar met het eerste deel uit te komen. Eén bavo-jaar zal men het dus nog met de oude methoden moeten doen. Het vrijgemaakte onderwijs zal ondertussen een 'neutrale' methode aangeschaft hebben. Al met al toch een beetje jammer.

Beter lukt de samenwerking op het terrein van de katernen voor de bovenbouw. De eerste katern over Groen van Prinsterer is klaar en zowel uit het reformatorisch als uit het vrijgemaakte onderwijs is er belangstelling voor de uitgave. De bedoeling is jaarlijks met een katern uit te komen, eerst één over Israël, daarna één

over de Tachtigjarige Oorlog. Dit werk wordt verzorgd door een subcommissie onder de bezielende leiding van Cees Hoksbergen uit Amersfoort. Weliswaar is hij zojuist met de VUT gegaan, maar dat geeft hem mogelijk nog wat extra spirit om zich voor deze VCH-loot in te zetten. De onderwijscommissie zelf zal de invoering van de bavo blijven volgen. We zouden het op prijs stellen als enthousiaste collega's zelf ontworpen bavo-materiaal (opdrachten en toetsen bijvoorbeeld) op zouden willen sturen ter publikatie in *Transparent*. Ook reacties en reflecties op de invoering van de bavo zijn welkom.

Op de laatste vergadering hebben we aandacht besteed aan geschiedenis-excursies. Te zijner tijd hopen we daarover iets te kunnen publiceren. Ook hier staan we open voor leuke tips of een goed verslag. Het secretariaat berust op dit moment bij mw. drs. P.G. Luteijn, Hariët Freezerplantsoen 22, 7321 LD Apeldoorn.

Terwijl ik dit schrijf is mijn vakantie net begonnen, als u dit leest zijn we net weer op gang gekomen. Sterkte dus.

SCRIPTIEBESPREKING

M.H.C. de Romph, *Het Israëlitisch-godsdienstonderwijs in Rotterdam, een geschiedenis 1857-1940, doctoraalscriptie aan de Faculteit Historische- en Kunstwetenschappen, vakwerkgroep maatschappijgeschiedenis, Erasmusuniversiteit Rotterdam, 1993.*

De geschiedschrijving van het Nederlandse Jodendom, is geconcentreerd rondom de Joodse gemeenschap in Amsterdam. Het 'ghetto', de diamantindustrie en de grote warenhuizen hebben daar elk het zijne toe bijgedragen. Weliswaar heeft deze stad in de laatste eeuw voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog altijd tussen de 40 en 60% van het Joodse volksdeel geherbergd. De 'mediene', dat is de provincie, begon als het ware zodra men buiten Amsterdam kwam. Relatief weinig aandacht gaat uit naar de Joden die in de mediene leven. Mijn inziens is dit onterecht omdat het hier gaat om de resterende 40 tot 60%. Rotterdam nam als tweede Joodse gemeente een belangrijke plaats in.

Een tweede overweging die ik heb gehad bij de keuze van het onderwerp van mijn scriptie, is gelegen in het belang dat onderwijs heeft in het voortbestaan van een cultuur. Zeker een cultuur die maar zo weinig bescherming ondervindt van geografische afscheiding, doordat het in de verstrooiing leeft. Over dit aspect verhaalt de volgende geschiedenis.

Toen in het jaar 70 na Chr. de stad Jeruzalem op het punt stond te bezwijken onder de druk van Romeinse belegeraars, liet de vooraanstaande rabbi Jochanan ben Zakkai het bericht verspreiden dat hij plotseling was overleden. Zijn leerlingen kregen toestemming om het 'lijk', naar Joodse gewoonte, buiten de stad te begraven. Rabbi Jochanan 'verrijst' echter meteen uit zijn graf en weet het Romeinse legerkamp binnen te dringen. Hij begroet de vijandelijke veldheer Vespasianus als de toekomstige keizer, wat hij ook zou worden, maar wat toen nog niet bekend was. De verheugde Vespasianus wilde de Jood een dienst bewijzen. "Spreek een wens uit, en die zal ik vervullen!" Rabbi Jochanan wenste het recht om in Javne een school te stichten. Jeruzalem, het religieuze cen-

trum van de Joden, werd vervolgens verwoest, maar Javne kon uitgroeien tot een nieuw centrum van geleerdheid en zetel van het Sanhedrin. De tempel ligt in puin, maar het cultuurofgoed kan worden overgedragen.

Zo ben ik tot de algemene vraagstelling gekomen hoe het Joodse onderwijs in Rotterdam is georganiseerd. Deze vraagstelling heb ik geprobeerd te operationaliseren door eventueel gevonden ontwikkelingen te koppelen aan de gelijkberechtiging (emancipatie) van de Joden in 1813, en de optredende assimilatie.

Allereerst een korte schets van de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom vóór 1857. Na de Franse tijd, die voor de Joden volledige burgerrechten heeft gebracht, valt er een duidelijke transitie waar te nemen van 'Joodse Natiën' – de afgesloten Joodse gemeenschap – naar 'Hollandia Judaica'. In Rotterdam neemt de Jood D.M. Ezechiëls zitting in de gemeenteraad (alhoewel dit niet is als vertegenwoordiger van een Joodse partij, maar van een liberale). Kortom Joden gaan deelnemen aan het maatschappelijk leven van de Nederlanders.

Onder het bewind van koning Willem I wordt het Jodendom steeds beheersbaarder gemaakt. Via Koninklijke Besluiten wordt de structuur van de Joodse gemeenschap vastgelegd. Dit geldt ook voor interne aangelegenheden als het onderwijs.

In 1857 wordt de nieuwe Wet op het Lager Onderwijs aangenomen. Hierin wordt bepaald dat het maatschappelijk en godsdienstonderwijs – net als kerk en staat – gescheiden moeten worden. Joodse kinderen moeten naar openbare (lees: algemeen christelijke) scholen. Het godsdienstonderwijs moest daarnaast gevolgd worden. Tevens wordt het spreken van Jiddish verboden. De muren brokkelen af. De Joden moeten naast de thora, Thorbecke gehoorzamen.

Nu het Joodse onderwijs van na 1857. Op 1 september 1818 wordt in Rotterdam de Commissie voor het Israëlitisch-Godsdienstonderwijs opgericht. Zes bestuursleden, veelal juristen, doctoren en notabelen en de opperrabbin van het ressort Rotterdam namen hierin zitting. De schoolcommissie hield zich bezig met het kosteloze onderwijs aan paupers. De (orthodoxe) opperrabbin had in eerste instantie een adviserende

stem, waar het de inhoud van het onderwijs betreft. Naarmate de Joodse gemeente liberalere opvattingen krijgt over de wijze waarop het religieuze Jodendom moet worden vormgegeven (vergelijk de Duitse Reform-beweging), stijgt het aantal conflicten. Opperrabbin Isaacsohn (van 1850-1871 in Rotterdam) vertrekt om deze reden, terwijl zijn opvolger dr. Ritter in 1928 zelfs wordt weggestuurd.

Veel conflicten onstonden juist naar aanleiding van het onderwijs, wat een orthodoxe inhoud kende die steeds meer afkalft. Onder druk van het voortdurend dalende aantal leerlingen (in 1857 nog 300 leerlingen; in 1922 slechts 183 terwijl de omvang van de Joodse gemeenschap in die tijd meer dan verdubbelde) worden de schooltijden ter discussie gesteld. De schoolcommissie vindt dat deze moeten worden verminderd, met name op de zondag, die in zijn geheel aan het godsdienstonderwijs werd gewijd. Opperrabbin Ritter fulmineerde: "De school mag geenszins dienen, om de kinderen de gedachte in te prenten, dat de zondag een rustdag zoude zijn".

Er wordt geprobeerd om het Joodse onderwijs, dat in het begin van deze eeuw sterk terugliep, te redden. Er worden huisbezoeken afgelegd bij ouders waar "nog een restje godsdienstgevoel aanwezig is". Toch houden veel ouders hun kinderen thuis. Een curieuze reden is het zgn. 'trangevaar'. Veel kinderen moesten de drukke Coolsingel oversteken, waar trams reden en veel ander verkeer, om de Joodse school in de tweede Lombardstraat te bereiken, achten veel ouders dit een al te hachelijke onderneming.

Een fundamenteel probleem hangt samen met het afwenden van de orthodoxe invulling van het Joodse geloof. Symptomatisch hiervoor is het langzaam verdwijnen van het Hebreeuws als vak. Omstandigheden die dit in de hand werkten zijn onder andere de groei van de stad, waardoor veel Joden verspreid door de hele stad woonden en dus van de openbare school een heel stuk moesten lopen om de godsdienstschool te bereiken. Een tweede reden is het steeds roder worden van de stad wat politieke kleur betreft. Het socialisme werd door veel Joden gezien als een nieuwe – en betere – manier om de oude messiaanse droom werkelijkheid te laten

worden. Nog steeds waren Joden doel van spotternij, en dus sociaal achtergesteld. Misschien kon het socialisme hier verandering in brengen. Mozes moest voortaan Marx naast zich dulden.

In 1925 wordt de Joodse armenschool samengevoegd met de Burgerschool, waar kinderen van rijkere ouders school hielden. Hierdoor werden verschillende scholen, in totaal vijf, toegenomen voor ieder Joods kind. De financiële achtergrond was geen factor meer van belang. Toch bleef het aantal leerlingen dalen. Al vanaf het begin van de jaren twintig wordt binnen de schoolcommissie de mogelijkheid besproken om over te gaan tot oprichting van een zgn. Haagse stelsel school, dat is een openbare school waar voor aanvang van de 'normale' lessen de Joodse kinderen in hetzelfde lokaal godsdienstonderwijs krijgen. Een andere mogelijkheid is het stichten van een Joodse bijzondere school. Voordat daadwerkelijk een beslissing is genomen zijn er vijftien jaren verstreken, omdat "den verichtingen van de onderwijsraad zich in hoofdzaak bepaalden tot bemoeiingen van intern-administratieven aard".

Uiteindelijk zou er pas veel te laat daadkrachtig worden ingegrepen. Opperrabbin A.B.N. Davids heeft zich hiervoor sterk gemaakt, maar heeft het tij niet kunnen keren. In de jaren na 16 januari 1935 werd er nog maar zeven keer vergaderd, terwijl dit normaal zeven keer per jaar was. Eén van de eindconclusies is dat de Joden de orthodoxe invulling van hun religie, en daarmee van het godsdienstonderwijs, voor een nieuwe, niet direct meer aan wetten, ge- en verboden gebonden inhoud hebben verwisseld. Tijdens het schrijven van mijn scriptie ben ik tot nog een aantal andere conclusies gekomen. Deze hangen samen met het beschrijvende karakter ervan. Omdat er geen literatuur is over het Joods onderwijs in Rotterdam, zijn uit het doornemen van de archieven veel nieuwe feiten boven water komen. Het zou te ver voeren om die op deze plaats te vermelden. Het heeft het maken van een scriptie tot een dankbaar werk gemaakt.

Deze scriptie is te bestellen door f 15,- over te maken op giro 5187857 t.n.v. M.H.C. de Romph te Rotterdam o.v.v. scriptie.

RECENSIERUBRIEK

De recensierubriek heeft twee doelen. Ten eerste het bespreken van boeken die voor de abonnees interessant zijn. Ten tweede het vanuit een christelijke optiek commentariëren van historische en wijsgerige werken.

S. Haffner, Van Bismarck tot Hitler. Het Duitse Rijk 1871-1945. Een terugblik. (Bloemendaal: Gottmer/H.J.W. Becht) 204 blz., prijs f 29,50.

Bij het lezen van het laatste hoofdstuk van het boek *Van Bismarck tot Hitler* wordt opnieuw duidelijk hoe weinig mensen kunnen zeggen over de toekomst. In 1987 schreef Haffner, die een groot deel van zijn leven zich heeft beziggehouden met de geschiedenis van Duitsland, met grote stelligheid dat van een Duitse hereniging geen sprake kon zijn. "Geeft de huidige toestand aanleiding voor de veronderstelling dat bij voorbeeld zoets als het Russische herenigings- en neutraliseringsvoorstel van 1952 nog weer eens concreet gestalte zou kunnen krijgen? Als wij de feitelijke toestand zakelijk en nuchter beschouwen, luidt het antwoord stellig: neen." Dit citaat is niet voor tweeërlei uitleg vatbaar! Haffner vermeldt verder dat andere staten zich geducht zouden inspannen om een eventueel streven naar hereniging in de kiem te smoren: "Er is geen enkel Europees land, noch in het westen noch in het oosten, dat een dergelijke hereniging wenst of ook maar met een zekere bereidwilligheid zou kunnen accepteren." Dit laat evenmin iets aan duidelijkheid te wensen over. Haffner stond in deze mening bepaald niet alleen. Bij een in 1987 gehouden onderzoek onder de Westduitse bevolking over de vraag of hereniging zou plaatsvinden, gaf 97% van de ondervraagden een ontkennend antwoord (Zie *Duitsland en de democratie*, 1992, onder redactie van J.C. Hess en F. Wielenga, blz. 208). Inmiddels weten we dat twee jaar later de Berlijnse Muur degradeerde tot een monument uit een voorbij tijdperk en dat op 3 oktober 1990 de DDR toetrad tot de Bondsrepubliek. Door deze gegevens te noemen is al aangegeven dat het boek van Haffner niet up to date is. Het is gereedgekomen kort voor de turbulente veranderingen die in heel Oost-Europa funda-

mentele wijzigingen veroorzaakten. Het zou echter onterecht zijn dit Haffner te verwijten. Bovendien is het eigenlijke onderwerp van zijn boek Duitsland tussen 1870 en 1945.

Het is de grote verdienste van de schrijver dat hij op leesbare wijze de geschiedenis van Duitsland in het genoemde tijdperk beschrijft. Daardoor worden historische ontwikkelingen zichtbaar. In het eerste hoofdstuk wordt een schets gegeven van de standpunten van links en rechts in het Duitsland van na 1848. De linkse politici streefden naar een eenheidsstaat met als voorbeeld Frankrijk. Rechts wilde de bestaande toestand van deling handhaven. Immers, bij vereniging zou de macht van de afzonderlijke vorsten afnemen en zelfs verdwijnen. Opmerkelijk is dat de Duitse nationale beweging ambivalent tegenover Frankrijk stond. Met de grote successen die Napoleon ook in Duitsland behaalde in herinnering, werd gesteld: "Dit mag ons nooit meer overkomen". Anderzijds was er een verlangen om de buurstaat te evenaren: "Dit willen wij ook eens kunnen bereiken".

Bismarck wordt gezien als de man die tussen links en rechts door laveerde. Hij was de motor achter de gedeeltelijke Duitse eenwording. Haffner onderscheidt namelijk de Klein- en de Groot-Duitse eenheid. De Pruisische minister-president was een overtuigd voorstander van de Klein-Duitse eenheid, zoals die gestalte kreeg in de Noordduitse Bond. Deze opvatting over Bismarcks gedachten, waarvoor bewijzen worden aangevoerd, leidt ertoe dat de bekende Frans-Duitse oorlog niet door Bismarck was gewild. Ook het beroemde Emser Depesche was slechts een antwoord op een overtrokken Franse reactie op de kandidatuur voor de Spaanse troon van een zijkant van de Hohenzollerns. Dit is Haffner ten voeten uit: op originele wijze weet hij de lezer te prikkelen tot verder onderzoek. Prof. dr. M.C. Brands gaat daar in zijn Woord

vooraf in dit boek eveneens op in: "Waarin schuilt de kracht van Haffners historische essays? Met puntige, originele opvattingen lukt het hem telkens verrassende perspectieven te bieden op die altijd zo weerbarstige Duitse geschiedenis." Ook in de andere hoofdstukken, handelend over de keizertijd, Eerste Wereldoorlog, republiek van Weimar, periode Hitler en Tweede Wereldoorlog zijn dergelijke beschouwingen te lezen. Als dieptepunt wordt de periode vanaf 1930 beschreven. Maar al te vaak wordt gedacht dat Hitler met de Machtübernahme de jonge democratie van Duitsland een doodsteek toebrengt. In feite was dit al gebeurd in 1930 door rijkspresident Von Hindenburg. In dat jaar werd de Zentrum-politicus H. Brüning door de rijkspresident benoemd tot rijkskanselier en schonk hem de bekende artikel 48-bevoegdheden om met volmacht van de president buiten de Rijksdag om te regeren via noodwetten en verordeningen. Daarmee was de parlementaire fase van de republiek van Weimar beëindigd. Brünings twee opvolgers, Von Papen en Von Schleicher, gingen nog een stap verder. Met name de laatstgenoemde had plannen om door middel van een staatsgreep een definitief einde te maken aan het Weimarbestel. Inmiddels groeide de aanhang van de NSDAP onrustbarend. Dit kon snel vertaald worden in zetels door het regelmatig ontbinden van de Rijksdag en het uitschrijven van nieuwe verkiezingen. Toen Hitler vooral door toedoen van Von Papen tot rijkskanselier was benoemd, veroverde hij binnen korte tijd de absolute macht. Dit was iets waar zijn voorgangers slechts van hadden kunnen dromen. Het antwoord dat Von Papen een verontwaardigde criticus gaf op de vraag: "Wat, u heeft Hitler aan de macht gebracht?" luidde: "U vergist zich, wij hebben hem in dienst genomen". Dit illustreert hoe totaal verkeerd Hitler door ervaren politici werd ingeschat. In Duitsland was iemand aan de macht gekomen die een Führerstaat uitbouwde en deze

zichzelf dienstbaar maakte. We weten allen één en ander van de gevolgen. Ondanks deze kennis is het goed om de laatste hoofdstukken uit Haffners boek te lezen. Op overzichtelijke wijze worden lijnen geschetst en vragen gesteld. Dit boek is aan te bevelen voor iedere geïnteresseerde en vooral voor hen die dit cursusjaar een examenklas onder hun hoede hebben.

W. Fieret

A. Bullock, Hitler en Stalin, Parallele levens (Amsterdam: Agon, 1991) 1152 blz., prijs f 99,50.

De geschiedenis van de twintigste eeuw wordt voor een groot deel bepaald door twee personen: Hitler en Stalin. Door hun optreden vonden tientallen miljoenen mensen de dood. Zij hebben de kaart van Europa ingrijpend veranderd. Over deze twee mensen gaat Bullocks nieuwe boek: *Hitler en Stalin, parallele levens*.

Vlak na de oorlog werden Stalins communisme en Hitlers nationaal-socialisme onder één noemer gebracht. Daarvoor werd de term totalitair geïntroduceerd, waarbij overeenkomsten tussen de twee systemen werden benadrukt terwijl de verschillen werden gebagatelliseerd. Bullock kiest met zijn nieuwe boek een andere weg. Het is niet zijn doel aan te tonen dat beide systemen slechts voorbeelden waren van een bepaalde categorie. Vandaar ook de ondertitel. Evenals evenwijdige lijnen vloeien parallele levens nooit samen.

Parallele levens; er zijn dus wel overeenkomsten in de levensloop. Bullock verdeelt de levens van Hitler en Stalin in periodes. Eerst bespreekt hij enkele levensjaren van de ene dictator en vervolgens de vergelijkbare van de andere. Daarbij doen zich wel problemen voor. Denk maar aan het feit dat Stalin tien jaar ouder was en bovendien acht jaar langer leefde. Pas na ruim 350 bladzijden, in hoofdstuk 10, worden Hitler en

Stalin vergeleken, waarna de levensbeschrijvingen worden voltooid.

Tussen Hitler en Stalin zijn opvallende overeenkomsten aan te wijzen. Beiden hadden ze een sterke zendingsdrang, die levenslang bleef bestaan. Ze gingen om hun doel te bereiken over lijken. Tijdens de oorlog hadden ze er geen moeite mee miljoenen soldaten op te offeren. Verder wisten beiden hun acties goed te timen. Stalin wist op het juiste moment eerst Trotsky, vervolgens Zinoviev en Kamenev en tenslotte Boecharin uit te schakelen. Hitler wist zich tijds van Röhms te ontdoen. Opvallend is ook dat zowel Hitler als Stalin werden onderschat door de andere politici. Stalin kon daardoor zijn tegenstanders tegen elkaar uitspelen, terwijl Hitler daardoor de kans kreeg kanselier te worden. In het boek komt ook naar voren dat beiden een duidelijke afkeer van het christendom hadden. Stalin had deze afkeer ontwikkeld toen hij als jongeman op het seminarie terecht kwam. Hij bracht zijn christenhaat in praktijk. Vaak begon een collectivisering met de sluiting van de dorpskerk. De taal die Hitler over het christendom uitsloeg, loog er ook niet om. Toen christenen zich tegen de racistische vormen van euthanasie keerden, zei hij zelfs: "Christus was een ariër maar Paulus gebruikte Zijn leer om de criminele onderwereld te mobiliseren, waarmee hij de oervorm van het bolsjevisme organiseerde" (blz 773). De Jood, het Christendom en het bolsjevisme hoorden volgens hem bij elkaar.

Naast overeenkomsten zijn er ook duidelijke verschillen tussen de twee dictators. Een belangrijk verschil was er in de positie binnen de eigen partij. Hitler was vanaf het begin dé grote leider, terwijl Stalin aanvankelijk in de schaduw van Lenin stond en later allerlei rivalen moest verslaan. Hitler mocht de grote leider zijn, terwijl Stalin met het probleem worstelde dat persoonsverheerlijking in wezen tegen het communisme ingaat. Charisma was voor Stalin dan ook onbruikbaar (hij had het ook niet) terwijl Hitler het uitbuitte om de bevolking te bewerken bij bijvoorbeeld verkiezingen. Verkiezingen had Stalin trouwens niet nodig; de macht moest binnen zijn partij gegrepen worden. Hitler bleek bij verkiezingen

een grote aanhang te hebben, zodat hij in tegenstelling tot de andere dictator geneigd was te steunen op loyaliteit, in plaats van op angst. Hitler voerde daarom niet de ene na de andere bloedige zuivering door, Stalin wel.

Een ander verschil dat Bullock noemt, komt minder overtuigend over. Zo beweert de schrijver dat Stalin in tegenstelling tot Hitler bij crisissituaties niet van zijn stuk te brengen was (blz. 375). Bij de grootste crisissituatie echter, de Duitse inval in 1941, was hij totaal ondersteboven. Een week lang was hij te wanhopig om zelfs maar orders uit te delen (blz. 776).

Het boek heeft meer zwakke kanten. Zo heeft Bullock de neiging om wat al te wijldig te zijn. In de tweede helft van het boek ontstaat soms het idee dat hij een boek over de tweede wereldoorlog schrijft in plaats van een dubbelbiografie. Elke veldslag komt uitgebreid aan bod. Dat is niet nodig in een levensbeschrijving. Het boek wordt daar ook erg dik door: 1050 blz., noten en dergelijke niet meegerekend. Ten slotte bestaat het boek te veel uit twee losse biografieën, is er te weinig samenhang. In hoofdstuk 10 worden lijnen getrokken tussen de dictators, daarvoor en daarna valt het boek uiteen in twee delen: enkele hoofdstukken over Hitler met daar tussendoor hoofdstukken over Stalin. Mede gezien de omvang lijkt het soms beter het werk in verschillende boeken te splitsen.

Tegenover de zwakke kanten staan echter ook veel sterke. Het beeld dat geschetst wordt, is zeer genuanceerd. Verder heeft Bullock in het boek oog voor het detail. Merkwaardige trekjes van de dictators komen zo naar voren. Een bizar voorbeeld van Hitlers antisemitisme wordt bijvoorbeeld op blz. 661 uit de doeken gedaan. Toen in 1939 het niet-aanvalsverdrag moest worden getekend, stuurde Hitler onder meer zijn fotograaf. Deze man moest foto's maken van Stalins oren! Hitler ging er namelijk vanuit dat als de oorlogen vastgroeid waren, Stalin een Jood was. Hitler kon gerust wezen. De oorlogen bleken los te zijn, zodat Stalin ongetwijfeld een ariër was... Ook Stalin had zijn trekken. Lenin vond hem te grof en uit de citaten blijkt wel dat hij dat ook in zijn taalgebruik was. Tegen de oude Dimitrov zei hij

bijvoorbeeld dat deze "zat te kakelen als een oud wijf" (blz. 999).

Als alles overzien wordt, dan rest de conclusie dat het een zeer bruikbaar boek is. Nog niet eerder werd een zo precies uitgewerkte levensbeschrijving en vergelijking van Hitler en Stalin gegeven. En dat in een zeer leesbare stijl. Aanbevolen!

B. Florijn

P.F.M. Fontaine, *De onbekende Hitler* (Baarn: Ambo, 1992) 333 blz., prijs f 49,50.

Over Adolf Hitler zal wel altijd geschreven blijven worden, ondanks de schier oneindige lijst boeken die al verschenen zijn met hem als onderwerp. Echt nieuws voor wat betreft feitenmateriaal is al lange tijd niet meer verschenen. Bijna alles wat redelijkerwijs te achterhalen was, is wel gepubliceerd. Dat het ondanks dit alles mogelijk is om een boek over de Hitler-figuur te presenteren dat echt anders is en iets toe te voegen heeft voor wat betreft verklaring van het zo frustrerend ongrijpbare fenomeen Hitler, bewijst Fontaine met zijn Hitlerbiografie.

In het inleidende hoofdstuk vertelt hij hoe het boek tot stand gekomen is en wat hij ermee beoogt. Fontaine heeft zich eigenlijk al vanaf zijn studietijd met Hitler bezig gehouden. In 1947, toen hij net afgestudeerd was, kreeg hij de gelegenheid om voor het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie onderzoek te doen in Berlijn. Nadien is hij van 1948 tot 1975 werkzaam geweest als geschiedenisleraar in het voortgezet onderwijs en daarnaast van 1961 tot 1983 als docent didactiekgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Mede door de praktijk van het onderwijs bleek het onmogelijk Hitler uit het oog te verliezen. Ondanks de vele kwalitatief goede boeken die in de loop der jaren over Hitler verschenen (Alan Bullocks *Hitler. A study in tyranny*, Hitler. *Eine Biographie* van Joachim C. Fest en Sebastian Haffners *Anmerkungen zu Hitler* om een paar van de belangrijkste met name te noemen), bleef Fontaine het gevoel houden dat er belangrijke dingen bleven liggen. Vooral na het lezen van Fests Hitler-biografie, waar hij over-

gens veel bewondering voor heeft, kwam dit gevoel duidelijk naar voren. Zo kwam Fontaine tot het schrijven van een artikel, getiteld 'Wat niet in Fest staat' en dat in het blad *Kleio* verscheen. Naar aanleiding van dat artikel schreef hij er nog vier, waarvan de laatste verscheen in *Spiegel Historiael*, terwijl de eerste drie onder de titel 'Hitleriana' ook in *Kleio* kwamen te staan. Alle genoemde artikelen zijn in iets gewijzigde vorm in *De onbekende Hitler* terechtgekomen, respectievelijk als de hoofdstukken 1 t/m 4 en 6.

Het boek van Fest valt in Fontaines eerste hoofdstuk naast bewondering ook forse kritiek ten deel, hetgeen Fontaine weer niet altijd in dank wordt afgenomen, aangezien de kritiek zich via Fest richt tot de hedendaagse geschiedwetenschap. Deze wetenschap is kwalitatief hoogwaardig geworden en is nog nooit tot zoveel in staat geweest als vandaag de dag, maar dit wel binnen bepaalde zelf opgelegde grenzen. 'Ze is een positivistisch, rationalistisch en gesecculariseerd bedrijf', aldus Fontaine. Juist buiten deze grenzen, buiten het gebied van de politiek, diplomatie en economie, buiten de 'officiële', bewijsbare geschiedenis bevinden zich zoveel belangrijke factoren die, hoewel vaak moeilijk zichtbaar en verifieerbaar, vaak een grote rol spelen in de geschiedenis. En voornamelijk buiten deze grenzen bevond zich de eigenlijke Adolf Hitler volgens Fontaine.

De schrijver gaat in dit boek ook buiten die grenzen op zoek en dat levert een boeiend verslag op. In het thematisch opgebouwde boek probeert hij zo nauwkeurig mogelijk de ontwikkeling van Hitlers persoonlijkheid te beschrijven, om vervolgens tot verklaring van diens handelen te komen. De auteur behandelt eerst zijn afkomst en de verhouding die hij had met zijn vader en zijn moeder, elk afzonderlijk. Na een hoofdstuk over de ziektes die Hitler al of niet vermeend had, volgt er één over relaties die voor zijn ontwikkeling belangrijk waren. Vervolgens komt zijn zwerfervernatuur aan de orde, waarna een hoofdstuk volgt over Hitler als soldaat, één van de sterkste hoofdstukken van het boek. De Eerste Wereldoorlog, waarin hij bijna onafge-

broken gevochten heeft aan het westelijk front, is van zeer grote invloed geweest op Hitler. De oorlog had hem enorm verhard en geleerd dat massaal doden 'gewoon' was. Dat hij deze slachting had overleefd, versterkte bij hem het gevoel dat hij onkwetsbaar was en uitverkoren voor een missie. Hierna wordt Hitlers belangrijkste persoonlijkheidsstype behandeld: zijn moordenaars-natuur.

Zijn moordlust en vernietigingsdrang richtten zich vooral op de joden. Fontaine meent echter dat Hitler geen gewone antisemit was. Diens antisemitisme begon volgens de schrijver pas laat, namelijk in 1919 toen Hitler in radicaliteit moest concurreren om tot partijleider gekozen te worden. Tevens vond hij dat antisemitisme op wetenschappelijke in plaats van op de traditionele religieuze gronden gebaseerd moest worden. Deze wetenschappelijke gronden waren echter niet afkomstig uit de wetenschap zoals wij die kennen, maar uit verschillende duistere esoterische tradities. In het laatste hoofdstuk probeert de schrijver aan te geven wie Hitler was. Voor Fontaine is het duidelijk dat Hitler met behulp van conventionele geschiedkundige concepten niet afdoende te verklaren is. Hitler begaf zich in zijn belevingswereld veelvuldig op metafysisch terrein. De schrijver zoekt daarom ook verklaringen in diens verwrongen religieuze beleving, waar hij zelf gaandeweg een steeds grotere rol in ging spelen en de doelen steeds hoger ging stellen, hij wilde ten diepste Gods plaats innemen. Dit heeft vele slachtoffers gekost.

Het lag niet in de bedoeling van de schrijver om een complete conventionele biografie over Hitler te schrijven, daarvan zijn er al voldoende. Fontaine beoogde een aanvulling te geven. Hij steekt zijn nek uit met dit boek, temeer daar hij ook verklaringen geeft op christelijke gronden en dat verdient bewondering. Hij wil de aandacht vestigen op zaken die volgens hem on- of onderbelicht zijn gebleven aangaande de ontwikkeling van Hitlers persoonlijkheid. Daarnaast geeft hij een andere verklaring voor diens anti-semitisme dan gebruikelijk te horen is. Door dit alles is Fontaine tot een hele nieuwe duiding van het fenomeen Adolf

Hitler gekomen. Dit klinkt misschien allemaal wat pretentius, te meer daar de titel doet vermoeden alsof hier dan eindelijk de ware Hitler onthuld wordt. Fontaine vestigt echter inderdaad aandacht op voor de meeste mensen onbekende zaken, waar historici ook vaak luiverig voor zijn. Je hoeft het niet eens te zijn met elke conclusie die in het boek getrokken wordt om te kunnen erkennen dat het nuttig is om de dingen die de schrijver aandraagt in meningsvorming omtrent Hitler te betrekken.

P.M. de Goede

A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (ed), *Images of the Nation, Different Meanings of Dutchness, 1870-1940* (Amsterdam/Atlanta: GA, 1993; Amsterdam Studies on Cultural Identity, 2) 220 blz., prijs f 23,=.

Nationalisme staat weer volop in de belangstelling. Overal in de wereld woeden oorlogen tussen volken die hun identiteit en grondgebied willen behouden. Nationalisme doet zich ook gelden in West-Europa. Uitingen hiervan zijn onder andere het opkomende racisme en angst voor een dominante Europese Gemeenschap. Veel mensen vrezen, ook in Nederland, het verlies van hun identiteit. Per slot van rekening zijn zij toch 'Nederlander', met een koningin op de munt en een fiere driekleur aan de vlaggestok.

Vanaf het begin van de jaren '80 bestaat er in de historische en culturele wetenschappen een hernieuwde belangstelling voor het verschijnsel nationalisme. Centrale vragen zijn op welke wijze nationalisme ontstaat en welke rol het in de samenlevingen speelt. Het in het Engels geschreven boek *Images of the Nation, Different meanings of Dutchness, 1870-1940* wil voor verschillende aspecten op deze vragen een antwoord geven. Het boek, onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam tot stand gekomen, biedt een bundeling van artikelen over Nederlandse vormen van nationalisme in de periode 1870-1940.

Uit de verschillende artikelen valt in ieder geval een conclusie te trekken: nationalisme is ook in Nederland een zeer divers en verschillend verschijnsel (naar

tijd en plaats) geweest. Paradoxaal genoeg bewijst het onderzoek naar nationalisme niet de eenheid van een natie, maar de samengestelde verschijning ervan.

Mijn oog viel direct op het artikel van R. Kuiper dat handelt over orthodox protestantisme, nationalisme en buitenlandse politiek. Kuiper beschrijft hoe Abraham Kuiper zijn eigen invulling gaf aan de Nederlandse identiteit. Kuipers doel was de calvinistische achterban te motiveren deel te nemen aan de modernisering van de samenleving. De orthodoxe protestanten waren volgens de opvattingen van 'Abraham de geweldige' het ware hart van de maatschappij en hadden daarom het recht van zich te laten horen. Geschiedenis en geloof waren daarvoor een goed bewijs.

De opvattingen van Groen van Prinsterer werden daarmee aangepast aan de veranderde politieke situatie. Het idee van Nederland als protestantse staat werd vervangen door de gedachte dat het protestantse volksdeel zelf actief haar invloed moest gebruiken de ware (calvinistische) identiteit tot uiting te brengen.

De militaire historicus W. Klinkert beschrijft de discussie gedurende de periode 1870-1914 tussen de voorstanders van de invoering van de dienstplicht en de aanhangers van een kader/militie leger. De toenemende belangstelling voor internationale gebeurtenissen en de democratisering van de maatschappij deden de aandacht voor defensie-zaken toenemen. Beide partijen in de discussie betrokken in hun opvattingen het niet-militaire karakter van de Nederlandse natie, en de noodzakelijke verbinding die de krijgsmacht moest hebben met het volk. Ook werd de aandacht gevestigd op het feit dat de Nederlandse internationale positie afhankelijk was van de integratie van leger en natie.

Een ander aspect van de verscheidenheid van Nederlands nationalisme wordt in het artikel van H. te Velde belicht. Te Velde onderzoekt de veronderstelde 'burgerlijkheid' van de Nederlandse natie. Hij plaatst de opvattingen van de beroemde historicus Johan Huizinga over Nederland als burgerlijke natie tegen de achtergrond van de jaren '30. Huizinga beschreef met zijn idee van burgerlijkheid wat hij zag als de gemeenschap-

pelijke deler van de verschillende groepen in de samenleving. Ook de socialisten, aldus Te Velde sloten zich bij de opvatting over burgerlijkheid aan. Voor zowel liberalen, katholieken, protestanten als socialisten stond burgerlijkheid tegenover niet-burgerlijke ideologieën als fascisme en communisme.

Bijzonder interessant is het artikel van R. op den Camp over de bekering van Zuid-Limburg tot de Nederlandse natie. De Limburgse elite komt in de jaren 1870 tot de overtuiging dat hoezeer Zuid-Limburg ook van het protestantse Noorden verschilt, Limburg met de keus voor de traditie van tolerantie van culturele verschillen het beste af is. De afloop van de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 heeft een beslissende invloed op deze ontwikkeling.

In de laatste twee artikelen beschrijft A. Galema het beeld van Nederlandse emigranten in de Verenigde Staten van Nederland rond 1900 en B. Henkes onderzoekt het beeld van Nederland en Duitsland in de ogen van de Duitse dienstmeisjes in Nederland in de periode tussen de twee wereldoorlogen. Beide auteurs koppelen beelden en voorstellingen van een land aan de ervaringen en zienswijze van de personen uit de tijd zelf. Volgens Galema wordt het beeld van de VS dat de emigranten hebben beïnvloed door de slechte economische situatie in Nederland. De emigranten zien daarom de VS alleen in een economisch voorspoedig licht.

Het artikel over de Duitse dienstmeisjes koppelt de ervaringen van een van hen, Anna Haye, aan de belevenissen van de hele groep. De Duitse dienstmeisjes werden via allerlei instanties, zowel kerkelijke als wereldlijke, gewaarschuwd voor de losheid van zeden in het 'Guldenparadijs' Nederland. Aan het eind van de jaren '30 werden de meisjes door de nazi-autoriteiten gemaand terug naar huis te keren om weer "hun deel als Duitse vrouwen" te leveren. Anna Haye besluit echter zich in Nederland te vestigen.

De bundel sluit af met een vrij theoretisch betoog over verschijningsvormen van nationalisme. De Britse auteur Richard Johnson toont aan dat de verschillende theorieën hun tekortkomingen hebben. Nationalisme is daarvoor een te divers en te verschillend

onderwerp.

Al met al is het een boek dat vooral uitblinkt door de goede beschrijvingen van de verschillende aspecten van nationalisme in Nederland gedurende de vorming van de moderne staat. Als kennismaking met het onderzoek naar nationalisme is dit boek een aanrader.

Mark Th. de Vries

M. van Leeuwen, *Americans and the Palestinian Question. The US public debate on Palestinian nationhood, 1973 - 1988* (Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1993; Amsterdam Monographs in American Studies, nr.2) 546 blz. f 165,- Op 29 juni jongstleden verdedigde Marianne van Leeuwen haar proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam. Van Leeuwen is voor de Nederlandstalige geïnteresseerde in het Midden-Oosten geen onbekende. Sinds 1983 is zij verbonden aan het Nederlandse Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'. Zij publiceerde eerder onder andere *Lobby's in actie. Achtergronden bij het Amerikaanse Midden-Oosten beleid* (1986) en *Palestijns labyrint. Achtergronden van de volksopstand* (1989). Met haar proefschrift voorziet van Leeuwen in een sinds lange tijd bestaande behoefte. Zij geeft een analyse van het publieke debat dat in de Verenigde Staten plaatsvond met betrekking tot het Palestijnse vraagstuk. Daarbij concentreert zij zich op de vraag welke Palestijnse organisatie het Palestijnse volk vertegenwoordigt, en in het bijzonder of de PLO (de Palestijnse Bevrijdings Organisatie) aanspraak kon maken op deze vertegenwoordiging en op de vraag hoe de discussie is verlopen rondom het thema territoriale oplossingen. Om deze thema's uitputtend te behandelen, onderzoekt van Leeuwen allereerst een zestal wetenschappelijke tijdschriften, waaronder *Foreign Affairs*, *Foreign Policy* en *Commentary*. Daarnaast gebruikte zij een aantal rapporten van zogenaamde 'thinktanks'. Als tweede bron voor haar onderzoek gebruikte van Leeuwen drie dagbladen: *Christian Science Monitor*, de *New York Times* en de *Washington*

Post. Deze kranten zijn toonaangevend in de Verenigde Staten, en de gepubliceerde opiniëpagina's en commentaren beïnvloeden zowel het Amerikaanse publiek als beleidsmedewerkers. Een derde bron werd gevormd door de nieuwsbrieven van de pro-Israëliëse en pro-Arabische lobby's in de Verenigde Staten.

Tijdens het begin van de jaren zeventig ontstond in de Verenigde Staten de notie dat het Palestijnse vraagstuk een politiek probleem was. Voorheen was dit probleem altijd beschouwd als een Arabisch probleem en werd geen onderscheid gemaakt tussen Palestijnen en Arabieren. Dit had een aantal oorzaken: in de eerste plaats de Arabisch-Israëliëse oorlog van 1967 die op overweldigende wijze door Israël werd gewonnen; in de tweede plaats de terroristische activiteiten van de PLO in het begin van de jaren zeventig; in de derde plaats de oorlog van 1973 die Israël aanvankelijk dreigde te verliezen, maar dankzij de militaire steun van de Verenigde Staten wist te winnen. Opvallend is dat Amerikaanse onderzoeksbureaus pas in 1974/5 hun eerste opiniepeilingen hielden. Dit werd ongetwijfeld veroorzaakt door de erkenning van de PLO als de "enige wettige vertegenwoordiger van het Palestijnse volk" door de Verenigde Naties. De resultaten van de peilingen waren duidelijk: het Amerikaanse volk beschouwde de PLO aanvankelijk niet als de wettige vertegenwoordigers van de Palestijnen, maar slechts als een terroristische organisatie. Het is interessant dat de PLO dit voor de overgrote meerderheid van het Amerikaanse volk zou blijven, tenzij de organisatie het terrorisme zou herroepen en Israëls bestaansrecht zou erkennen.

Een interessant gegeven dat uit de studie naar voren komt, is dat er veelal verschillen bestonden tussen de wensen van de Amerikaanse senaat en de door de Amerikaanse regering voorgestane politiek. In veel gevallen steunde het Congres het pro-Israëliëse standpunt door dik en dun, terwijl de regering een wat minder pro-Israëliëse houding aannam. Dit uitte zich bijvoorbeeld verschillende malen tijdens het vaststellen van de Amerikaanse financiële steun aan Israël, die door het

Congres aanmerkelijk hoger werd vastgesteld dan de wens was van de regering. Het onderzoek concludeert dat het de kranten en wetenschappelijke tijdschriften waren die de Amerikaanse regering een aantal beleidslijnen aanreikten, terwijl het standpunt van de regering daarna de marges bepaalde voor de discussie in de tijdschriften en de media.

Met betrekking tot de territoriale oplossingen van het Palestijnse probleem werden veel verschillende oplossingen besproken, waarbij de zogenaamde Jordaanse Optie veel aandacht kreeg. Ook nadat de Jordaanse koning Hoessein in juni 1988 officieel afstand had gedaan van de omstreden gebieden, werd deze mogelijkheid vaak genoemd. Voor veel auteurs waren de Palestijnen een volk met het recht op autonomie en een thuisland, maar dit hield niet noodzakelijkerwijs in dat ze ook een onafhankelijke staat moesten krijgen.

Van Leeuwen vermeldt dat het haar is opgevallen dat er zo weinig Palestijnse schrijvers hebben deelgenomen aan de discussie in de Amerikaanse media. Waardoor dat komt, is niet vast te stellen. Opvallend is wel dat er relatief veel Israëliëse joden zich op een pro-Palestijns standpunt hebben opgesteld.

Ondanks het feit dat het boek bijzonder goed gedocumenteerd is, zijn er ook een aantal onderwerpen waar van Leeuwen haar huiswerk beter had kunnen doen. Op pagina 12 en 13 beschrijft zij de gang van zaken rondom de befaamde resolutie 242 die Israël in 1967 opriep zich terug te trekken uit "gebieden die in het recente conflict werden bezet". De Franse vertaling van de resolutie spreekt echter over "de gebieden", waarmee de Arabische landen een argument hebben gevonden dat Israël zich uit alle omstreden gebieden moet terug trekken. Van Leeuwen zegt dat de Engelse versie steeds meer werd gebruikt om aan te geven dat Israël een gedeelte van het veroverde gebied kon behouden, hetgeen "aanvankelijk niet het geval was". Professor Eugene Rostow, één van de samenstellers van deze resolutie, stelde echter duidelijk dat de resolutie in het Engels werd opgesteld en dat de betrokken landen bewust het lidwoord 'de' niet hadden

gebruikt. Een tweede voorbeeld vinden we op pagina 183, waar van Leeuwen schrijft dat de PLO in 1988 de staat Palestina uitriep, met de hoofdstad in Jeruzalem. De onafhankelijkheidsverklaring gebruikte het woordje 'in' echter helemaal niet, maar riep Jeruzalem uit tot de hoofdstad van Jeruzalem, waarmee de PLO haar claim op heel Jeruzalem benadrukte. Het proefschrift van Marianne van Leeuwen is de moeite van het bestuderen zeker waard: het biedt inzicht in de totstandkoming van het Amerikaanse beleid inzake het Palestijnse vraagstuk en biedt daarmee aanknopingspunten tot een beter verstaan van de ontwikkelingen in het Midden-Oosten. Tevens heeft Van Leeuwen onderzocht wat eigenlijk al lang in Nederland, een traditionele 'vriend' van Israël, had moeten hebben gebeuren: een onderzoek naar de houding van de Nederlandse pers ten aanzien van het Palestijns-Israëliëse conflict.

J.C. Bronkhorst

H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtbesef: liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*. (Den Haag: SDU, 1992) 332 blz., prijs f 49,90.

Er is een merkwaardige overeenkomst te zien tussen de positie van het liberalisme aan het einde van de vorige eeuw en de plaats die deze politieke overtuiging bij de eeuwwende naar de 21e eeuw inneemt. Aan het einde van de 19e eeuw werd de dominante positie van het liberale gedachtegoed, dat zo kenmerkend en bepalend voor het maatschappelijk bestel in die eeuw geweest was, van alle zijden bedreigd. Interne verdeeldheid, waarmee de kern van het liberalisme werd geraakt – en in wezen vernietigd – en bedreigingen door de opkomst van andere politieke richtingen (socialisten en confessionelen), maar vooral het ontbreken van een adequaat antwoord op de uitdagingen van de moderne massamaatschappij, waren elkaar versterkende factoren, die een eind maakten aan een langdurige politieke hegemonie. En nu, in de jaren '90 zijn de grote opposenten van het liberalisme, op hun beurt de verliezers. Een kleine eeuw hebben socialisten en confessionelen in

hoofdpijnen het politieke spectrum beheerst. Nu de basisgedachten van het socialisme verwerkelijkt zijn en de politieke filosofie inzake de maakbaarheid van de samenleving een illusie bleek te zijn, keren velen deze politieke groepering de rug toe. De confessionelen hebben zich in het laatste kwart van deze eeuw ontwikkeld tot een partij in het centrum, min of meer naar het concept dat de liberalen in de 19e eeuw voor ogen stond.

In zijn proefschrift *Gemeenschapszin en plichtbesef* beschrijft Henk te Velde op een zeer leesbare manier de ontwikkeling van het liberalisme tussen 1870 en 1918. Ruwweg zijn er drie fasen te onderscheiden:

1. De periode 1848-1870 gekenmerkt door optimisme;
2. Vervolgens, geconfronteerd met een toenemende maatschappelijke tegenwind, een meer pessimistisch getoonzette periode tot het eind van de 19e eeuw;
3. Een periode waarin een zeker realisme doorklinkt, die duurt tot ongeveer 1918.

In de gehele door Te Velde gekozen periode was er, zij het niet steeds in bestuurlijke zin, sprake van een duidelijke dominantie van het liberalisme. Te Velde beperkt zich tot het politieke liberalisme, dat stoelt op een brede liberale cultuur. In deze cultuur hadden drie kernen een dragende functie: de godsdienst, de zedelijkheid en de natie.

Kenmerkend voor hun benadering van de godsdienst was onder meer de visie van Hofstede de Groot. In de jaren '40 van de 19e eeuw publiceerde deze Groningse theoloog een artikel waarin hij probeerde aan te tonen dat een stroming als de Moderne Devotie en een figuur als Erasmus het wezen van de Nederlandse godsdienst lieten zien. Peter van Rooden vat zijn visie op de godsdienst zo samen: "Dat is tolerante, praktische godsvrucht, die gericht is op de zedelijke opvoeding van het volk." (*NRC* 5-6-93). In dit 'christendom boven geloofsverdeeldheid' (Thorbecke) geloofden de liberalen heilig. Het vormde ook een wezenlijke bouwsteen in hun visie op de natie. Te Velde schrijft over de betekenis van de 'civil religion': "De negentiende-eeuwse liberaal zag vaak in bewust beleefde maar tolerante godsdienst de garantie bij uitstek voor geor-

dend en verantwoordelijk maatschappelijk verkeer". (38) De enorme betekenis van het liberalisme lag in de ordening van de staat, vormgegeven in de grondwet van 1848. Hun zwakte lag in het feit dat zij in de eeuw van het opkomende nationalisme aan het begrip natie geen inhoud konden geven. Te Velde schrijft over het geheim van Thorbecke: "Hij nam de aanwezigheid van nationaal besef eenvoudigweg aan". (21)

De liberalen vormden in de standenmaatschappij de burgerlijke elite. Niet zozeer een elite in de verouderde exclusieve betekenis van het woord, maar meer in representende zin. Te Velde: "Het liberale nationalisme richtte zich ogenschijnlijk op de gehele bevolking, maar was impliciet vooral een appel aan de gegoede burgerij". (55)

Dat laatste deed Busken Huet in 1886 schrijven over de verwaande en zelfzuchtige liberalen, "die sedert 1848 alles ter harte hebben genomen behalve de eigenlijke nooden van het volk..." (geciteerd bij J. Blokker, *De Volkskrant* 12-6-93). Zijn opmerkingen werden verstaan, want het waren de liberalen die in de jaren '90 van de 19e eeuw een begin maakten met de invoering van sociale hervormingen.

Het waren ook de liberalen die krachtig meewerkten aan de Algemene Kieswet van 1917. Die wet betekende tevens het einde van hun politieke suprematie. Ter vergelijking: van 1901 tot 1918 werden gemiddeld 35 Tweede Kamer zetels bezet door liberalen, tussen 1918 en 1939 bedroeg dat aantal gemiddeld 15!

In een artikel in de *NRC* gaf E.H. Kossmann eens een fraaie omschrijving van de ware liberaal: "Hij is liberaal omdat hij zich een vertegenwoordiger van de moderniteit voelt". (11-2-92) En modern betekende al vroeg: gericht op cultuur, kritisch, boven de partijen staan, wereldlijk flexibel en dynamisch (Kossmann).

Te Velde toont dat in zijn boek duidelijk aan. Want als het liberalisme reeds rond 1870 in de verdediging wordt gedrongen – de claim van de representatie wordt niet overgenomen – zoekt men andere wegen. Een bonte rij incidenten wordt aangegrepen: het oplevend nationalisme rond de Boerenoorlog van 1880, het in het leven roepen van een Oranjedag in 1887, de uitbouw

van de ANWB (opgericht in 1883) onder voorzitterschap van de liberaal Bergsma, en de aandacht voor de padvinderij.

Het liberalisme van de 19e eeuw was het tegenovergestelde van een ingedut burgerdom. Het was een actieve politieke beweging, wier basis evenwel te smal was om langdurig leiding te kunnen geven. Want moderniteit draagt over 't algemeen een zeer tijdelijk karakter.

Bij hun moderniteit in de 19e eeuw hoorde vanzelfsprekend het begrip nationalisme. Te Velde geeft aan hoe voos dit woord was: "Nationalisme is echter een kwestie van woorden." (84) Daarom ook bleef gemeenschapszin een ideaal zonder inhoud en stond plichtbesef centraal bij de dienstplichtdiscussie en de zorg om de Nederlandse tuchteloosheid.

De grote bijdrage van de liberalen bestond in de inrichting van de staat. Toen in de 20e eeuw de organisatie van de samenleving het centrale thema werd (247) moesten zij de sturing overlaten aan socialisten en confessionelen.

Na lezing bleef er bij mij een licht onbevredigend gevoel over. Wat heb ik in dit boek gezocht en niet gevonden? (Dat kan overigens ook een gevolg van slecht zoeken zijn).

Het boek is met verve geschreven; het leest plezierig. Te Velde geeft een helder inzicht in de ontwikkeling bij de Liberalen. Hij weet overtuigend de neergang van hun politieke en maatschappelijke overheersing aan te geven. Het klimaat van de laat-negentiende eeuwse samenleving wordt belicht. Er worden ideologische, maar vooral ook personele lijnen getrokken tussen een aantal ideeën en organisaties. Kortom: de auteur biedt veel. Misschien heb ik te veel verwacht op grond van de ondertitel: liberalisme en nationalisme. Dit goed afgebakende onderzoek laat zien dat het verband tussen liberalisme en nationalisme vooral sterk was in personele zin. Betekent dat niet dat er tussen de Nederlandse beleving van de Boerenoorlog en de idealen van de ANWB toch maar een dunne draad te trekken valt?

Maar het echte probleem ligt mijns inziens in het ontbreken van een duidelijke definiëring van nationalisme. Verklaarbaar, het is "een moeilijk grijpbaar en dubbelzinnig fenomeen" (pag 11).

Maar geconfronteerd met een virulent nationalisme in delen van ons oude werelddeel doet het nationalisme van de Nederlandse liberalen in de periode 1870-1918 toch wel erg gedateerd aan.

Ter afsluiting nog dit. Onlangs werd over de VVD gezegd dat het eigenlijk geen politieke partij maar een consumentenbond is. De overeenkomst met het liberalisme in de vorige eeuw is dan ook treffend, namelijk in het verdedigen van groepsbelangen (met een beroep op het nut voor 't algemeen).

Het is frappant te lezen dat volgens Te Velde voor het nationaal besef bij de meeste Nederlanders in hun denkwereld nauwelijks plaats was én te lezen wat nu de liberale leider zegt en schrijft. In enkele jaren een onverwachte toebuging naar een "gezond nationaal besef". Inderdaad toch weer dat accent op het groepsbelang.

W.P. van Kempen

W. Aalders, *Antwoord op de Godsverduistering – Het christelijk geloof in gesprek met Joden, Grieken en atheïsten* (Kampen: Kok Voorhoeve 1992) 210 blz., prijs f 34,90.

Opnieuw voegde dr. Aalders een werk toe aan zijn inmiddels indrukwekkende reeks publicaties. Ditmaal "een antwoord op de Godsverduistering" in de vorm van een gesprek met atheïsten, Joden en christenen. Hij begint met de bespreking van het hedendaagse atheïsme. Terecht spreekt prof. Veema in een bespreking in het *Nederlands Dagblad* van dit boek over een "te kort hoofdstuk" over dit atheïsme. Zijn er, zo valt verder te vragen, niet méér atheïstische vertegenwoordigers te vinden dan Sartre, Camus en Heidegger? Is het huidige atheïsme ook niet anders georiënteerd? Ten aanzien van Bonhoeffer missen we de studie van iemand als Hunteemann die afrekent met de eenzijdige visie op Bonhoeffer als profeet van de mondigheid. Na het "gesprek" met de atheïsten zet dr. Aalders dat voort met de Joden. Opnieuw, zoals ook in vorige werken, verzet hij zich tegen de correlatie-gedachte, de idee van het partnerschap tussen God en mens (zoals dat tot uiting komt bij de joodse auteurs Hermann

Cohen, Franz Rosenzweig en Martin Buber). Het gevolg van deze leer is de overtuiging dat het aards-messiaanse heil een gedeelde, gemeenschappelijke God-menselijke aangelegenheid zou zijn, met alle gevolgen voor de horizontalisering van de theologie. Aalders heeft daarover in diverse publikaties zijn visie uiteengezet. Aalders voert nu tegenstemmen aan in de joodse personen van Walter B. Goldstein en Milton Himmel-farb". De correlatie-leer is binnen het moderne jodendom uitgegroeid tot een "machtige messiaanse beweging, waarvan het zionisme en de vestiging van de staat Israël de indrukwekkendste uitingen zijn" (37). Aalders plaatst tegenover dit joodse denken de Petrus-belijdenis, de belijdenis niet van de Messias, maar van de "Christus", de Zoon van God. Dit klassieke geloof is verwoord in Nicea en Chalcedon. Het Evangelie, "besorah", betekent de aankondiging van een nieuwe tijd. Christus valt buiten het voorstellingsvermogen van Joden en Grieken. Dat Jezus de Christus en de Zoon van God is, verdraagt zich niet met het joodse geloof. Door de taal van het Evangelie, geboren uit de innerlijke verandering van de "metanoia", zijn de discipelen een andere, hogere Werkelijkheid binnengeleid, aldus Aalders.

Kenmerkend voor Aalders is dat het accent op de doorbraak van de nieuwe, andere Werkelijkheid, komt te liggen. Paulus wijst er volgens Aalders op dat de situatie van schepping en kosmos door de beslissende, ingrijpende wending in de wereldhistorie wezenlijk veranderd is. Verlossing staat tegenover de apocalyptiek, het eindtijd-denken van de joodse religiositeit. De nieuwe bedeling is doorgebroken. Voor Paulus is theologie "denkend doordringen in de nieuwe, andere, hogere Werkelijkheid van het geloof" (89). De kracht van Griekse cultuur berust volgens Aalders op het bovenzinnelijke, het bovennatuurlijke en geestelijke. Ook de Grieken waren een andere, hogere Werkelijkheid op het spoor. Van Bovenaf werd de mens benaderd. Maar het eigenlijke mysterie van de Griekse cultuur en geest vat Aalders onder de noemer van de Wet.

Dat brengt ons op het laatste gesprek, het christelijk geloof

dat "de geschiedenis overwint". Door Jezus Christus als de Pantocrator is de "apocalyptische angst voor het schrikbewind van de geschiedenis" overwonnen. In het christendom treedt namelijk een nieuw geslacht (triton genos) op, dat een geestelijke grootheid van een andere orde kent, een nieuw en ander beginsel (Archè), een nieuw en ander Woord (Logos) waar de Grieken (tevergeefs) naar zochten. Uitvoerig schenkt Aalders aandacht aan de christenen die in gesprek gingen met de Griekse cultuur, zoals Diogenetus, Clemens van Alexandrië, Athanasius. In Alexandrië is het christelijk geloof uitgegroeid tot wereldreligie, aldus Aalders, maar bij Augustinus tot wereldkerk. Leerzaam is het hoofdstuk over de Logos-theologie (Clemens, Origines) waarin in de derde en vierde eeuw de prediking van Christus – als Beeld van de vader – voor de Grieken zijn uitdrukkingsvorm vond. Athanasius zet in zijn werken de vleeswording van de Zoon uiteen, wat niet alleen bevrijding van dood en zonde, maar ook volstreekte vernieuwing van de mens betekende, ja vergoddelijking van de menselijke natuur. In Christus daalde God af in deze wereld om ons Zijn heerlijkheid deelachtig te maken. Meer dan bij de Logos-theologen spitste de theologie van Athanasius zich toe op het verlossingskarakter van de menswording van het Woord.

Bij Augustinus tenslotte, het laatste hoofdstuk, kwam er een laatste beslissende ontmoeting tussen christelijk geloof en Griekse denken. In Augustinus heeft zich het geloof ontwikkeld tot een christelijke levens- en wereldbeschouwing, ontwikkelde zich de theologie tot een levens- en wereldomvattende Godsleer. De geschiedensmachten werden onttroond en het donkere raadsel van de geschiedenis doorlicht. Augustinus ervoer een doorbraak van een visie op wereld en geschiedenis, die draaide om de bekeering (conversio). Hij legde de grondslag van een theologie en tegelijkertijd van een levens- en wereldbeschouwing.

Aalders heeft ons in zijn nieuwe boek opnieuw meegenomen op een boeiende cultuurhistorische zoektocht. De grote greep om bepaalde historische perioden te duiden en om wereldhistorische wendingen op het spoor te komen, is altijd weer verrassend

bij Aalders. Wel maak ik de kanttekening – zoals ook Velema opmerkte in zijn bespreking – dat Aalders de Griekse-platoonse traditie te veel christianiseert. Niet het schema hoger-lager, maar die van zonde-genade is toch de typisch-christelijke dualiteit? Ook komt niet uit de verf in hoeverre dit boek een antwoord moet bieden op het probleem van de Godsverduistering. Aalders heeft, en daarin kan ik hem volgen, dit woord gebruikt ter typering voor de geestelijke crisis van deze tijd. Maar wat hij onder deze Godsverduistering verstaat en hoe middels het gesprek met atheïsten, Joden en Grieken er een antwoord op gegeven kan worden, wordt nergens aan de orde gesteld. Het boek eindigt dan wat abrupt en open door een afzonderlijk hoofdstuk over Augustinus. Het boek plaatst ons anno 1993 wel voor de uitdaging om ook voor deze tijd een vorm van communicatie met onze cultuur te vinden, zoals de Logos-theologie dat deed in het begin van onze jaartelling. Dat zal niet gemakkelijk zijn, want een stroming die zich christelijk presenteert in de kring van de wetenschap, wordt vaak niet au serieus genomen. Dat geldt helaas ook voor de christelijk-historische richting.

K. van der Zwaag

W. Balke, *Omgang met reformatoren* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992) 254 blz., prijs f 39,50.

W. Balke, *Heel het Woord en heel de Kerk. Schetsen uit de geschiedenis van de vaderlandse kerk* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992) 223 blz., prijs f 39,50.

Dr. W. Balke schreef na zijn dissertatie over *Calvijn en de doperse radicalen* talrijke artikelen over kerkhistorische onderwerpen. De Reformatie vormt met name zijn specialiteit. Dr. Balke is hoogleraar in de geschiedenis van de Reformatie (in het bijzonder Bohemen), en als zodanig verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en de Karelsumiversiteit te Praag.

Het is ondoenlijk om al de artikelen te noemen die nu in twee delen zijn gebundeld. Dr. Balke probeert de katholiciteit van het gereformeerd-zijn steeds

opnieuw op het spoor te komen. Hij wil een weg vinden tussen de verschillende accenten die de gereformeerde traditie vanouds draagt. Dat lijkt een rode draad door de beide bundels. De meeste artikelen en lezingen zijn eerder gepubliceerd in diverse tijdschriften of boeken en zijn nu – al dan niet bewerkt – overgenomen. De bundels werden aangeboden aan de Utrechtse emeritus hoogleraar en oud-leermeester van Balke prof. dr. S. van der Linde. Balke munt uit door een trefzekere stijl; hij schrijft helder zonder ontoegankelijke detailanalyses. Hij schrijft zo dat niet-geschoolden plezier beleven aan kerkgeschiedenis. Tegelijk zijn de artikelen wetenschappelijk goed onderbouwd. De onderwerpen betreffen Luther, de verhouding tussen Luther en Calvijn, de leer van Zwingli en Calvijn (over deze laatste een uitvoerige uiteenzetting over de leer en praktijk van het Avondmaal en Calvijns visie op de gemeente). Balke gaat niet alleen in op kerkhistorische ontwikkelingen, maar ook op de verschillende theologische en dogmatische geschilpunten. Balke is theoloog én historicus, en bedrijft in deze gelukkige combinatie de kerkgeschiedenis. De uiteenzettingen over de Reformatoren eindigen met een drietal artikelen over de anabaptisten in Antwerpen, de nationale synode van Middelburg (1581) en de Tsjechische hervormer en pedagoog Jan Amos Comenius. Balke weet goed de onderlinge verschillen tussen de Reformatoren te peilen. Zijn voorliefde tot Calvijn is duidelijk groot. In Calvijn komen verschillende stromingen van "verreikende en diep religieuze karakter" samen, zo schrijft hij. Maar Balke weet van iedere Reformator op waarde te schatten en in een objectieve weergave recht te doen. De Reformatie was zijns inziens ten slotte ook een veelzijdige gebeurtenis.

Een tweede voorliefde heeft dr. Balke voor de negentiende eeuw, wat al tot uiting kwam in zijn boek *Hoedemaker en Gunning*. In de nu uitgegeven bundel komen we de bekende figuren tegen van Groen van Prinsterer, Gunning, Da Costa, Kohlbrugge, Hoedemaker, Hugo Visscher, Kuyper, Noordmans, Woelderink. Een samenvattende beschrijving van

de inhoud te geven voert te ver gezien de verscheidenheid van de inhoud. Het zijn artikelen die zeer goed zelfstandig te lezen zijn. In zijn (nog niet eerder gepubliceerde) artikel 'Héél het Woord en héél de kerk', toont Balke zijn ideaal om het pand van de Schrift voor heel de kerk vruchtbaar te maken. Hij kritiseert "de harde schibboleths" en "onwezenlijke polarisaties" in eigen kring – al is het de vraag daartoe ook de kwestie van de vrouw in het ambt te rekenen – en pleit voor het bestuderen van de reformatische theologie vanuit de bronnen. "Het wreekt zich dat men zich in grote getale werpt op de bestudering van de Nadere Reformatie zonder de Reformatie recht en grondig te kennen". Een louter historische belangstelling in de trant van "hoe was het vroeger?" is zijns inziens onvruchtbaar als het niet brengt om de waarheid in onze tijd en cultuur hoog te houden.

K. van der Zwaag

B. van der Ros (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen: Kok, 1993) 373 blz., prijs f 69,-. De verzuiling heeft ook in de dagbladpers zijn duidelijke sporen nagelaten. De eerste aanzetten tot een christelijke journalistiek waren van niemand minder dan van Groen van Prinsterer, die eerst een vergeefse poging daartoe deed in 1829 – met de *Nederlandse Gedachten* (slechts drie jaar uitgegeven) –, later herhaald in *De Nederlander* (van 1850 tot 1855) en tenslotte in een tweede serie *Nederlandse Gedachten* (van 1869 tot 1876). De artikelen die Groen in deze bladen schreef, bieden volgens dr. Puchinger een schat van gegevens om de volgroeide Groen van Prinsterer te leren kennen, alsmede de politieke en kerkelijke actualiteit van die dagen.

De persorganen zijn van fundamenteel belang geweest voor de mobilisering van de eigen groep. Met name is dat het geval geweest bij *De Standaard*, die verscheen onder hoofdredacteurschap van Kuyper, "een dagbladlezer van kleinen jongen

af", zo zei hij in zijn toespraak bij de viering van het 25-jarig jubileum van *De Standaard*. Kuyper werd echt gelezen, maar het ontbrak hem wel eens aan journalistieke loyaliteit, vooral wat het weergeven van zijn tegenstanders betrof. Hij was niet gediend van een open perspolemie. *De Standaard* bleef duidelijk een verlengstuk van de Anti-Revolutionaire Partij. Daarnaast werden diverse – min of meer als concurrentie voor *De Standaard* – regionale bladen opgericht zoals *De Graafschapper*, *Nieuwe Provinciale Courant* en *Friesch Dagblad*.

Vanaf 1922 was Colijn de hoofdredacteur van *De Standaard*, die mede door de pro-Duitse koers roemloos ten onder ging. In 1947 verscheen definitief het laatste nummer. *Trouw* nam het roer over maar door de fusie met *De Rotterdammer* en de linksere koers die Bruins Slot sinds 1961 voer, verwijderde de krant zich van haar christelijke oorsprong. *Trouw* noemt zich inmiddels niet meer een christelijk dagblad en toont grote belangstelling voor allerlei levensbeschouwelijke vraagstukken. Van de christelijke dagbladen zijn

alleen *Reformatisch Dagblad*, *Nederlands Dagblad* en *Friesch Dagblad* over.

De christelijke pers is vooral een middel is geweest om de overtuiging van eigen zuil gestalte te geven. In de ontzuiling is dit alles doorbroken. Christelijke dagbladen zijn grosso modo niet in staat gebleken een herkerstening op gang te brengen. Dat is de conclusie die men kan trekken na lezing van het boeiende boek over de christelijke dagbladpers, dat staat onder redactie van B. van der Ros, ex-chefredacteur bij het *Reformatisch Dagblad*. Het boek toont in vele opzichten 'vergaane glorie'. Maar historisch gezien des te boeiender omdat dit aspect van het veelzijdige gereformeerde leven in de samenleving nog nooit eerder zo compleet te boek is gesteld. Niet alleen voor mensen werkzaam in de media-wereld, maar ook voor geïnteresseerden in de geschiedenis van de gereformeerde bevolkingsgroep is dit boek een 'must'. Auteurs van de bundel zijn G. Puchinger, G.J. Breuker, J. Wieten, E. Diemer, J.J. Tevel en B. van der Ros.

K. van der Zwaag

RADIX Gereformeerd Interfacultair Tijdschrift

Redactie adres: dr. G. Harinck,
Melchior Treublaan 38,
2313 VH Leiden, 071-131314

RADIX is een uitgave van het Gereformeerd Wetenschappelijk Genootschap. Het oktobernummer van RADIX bevat de teksten van lezingen die gehouden zijn op het Verzuilingscongres van de Vereniging van Christen Historici op 24 april j.l.

RADIX verschijnt vier maal per jaar.

Abonnementsprijzen:
f 65,— per jaar, f 55,— voor studenten

Administratie:
Intermedium, administratie Radix, Postbus 130, 8260 AC Kampen.
05202-924143

D.Th. Kuiper en H.C. Endedijk (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Jaargang 6.* (Kampen: Kok, 1992) 206 blz., prijs f 39,-.

Het zesde Jaarboek voor de Geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland, dat vorig jaar is verschenen, zal in deze vorm niet meer verschijnen. De formule wordt verbreed zodat vanaf dit jaar de serie zal voortgezet worden als Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800. Met een nieuwe redactieraad is er ook belangstelling voor kerkgenootschappen buiten de Gereformeerde Kerken. Eén en ander gebeurde ook in samenwerking met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden). De artikelen die de bundel 'oude stijl' schetst, bieden waardevolle detailanalyses van aspecten van de Gereformeerde Kerken, zoals de houding van de koloniale overheid ten opzichte van de gereformeerde zending in Nederlands-Indië in de periode 1859 tot 1916. Interessante biografische schetsen zijn er te lezen over ds. J.H. Houtzagers, de eerste kandidaat van de Vrije Universiteit en ds. J.B. Netelenbos, één van de vernieuwers binnen de Gereformeerde Kerken die – na afzetting – overgegaan is naar de Hervormde Kerk. De Gereformeerde Kerken 'in hersteld verband' worden belicht in de plaatsen Tienhove en Utrecht. Een slotartikel is van de hand van ex-praeses van de gereformeerde synode ds. E. Overeem over de vrijmaking van 1944.

K. van der Zwaag

K. van Berkel, ed., *Amerika in Europese ogen. Facetten van de Europese beeldvorming van het moderne Amerika* ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij Koninginnegracht, 1990) 232 blz., prijs f 35,90.

H.W. van den Doel, P.C. Emmer en H.Ph. Vogel, *Nederland en de Nieuwe Wereld*

(Utrecht: Het Spectrum, Aula Paperback 238, 1992) 348 blz., prijs f 49,90.

De beste observaties over Ame-

rika komen van mensen die ook een duidelijk standpunt over hun eigen leefomgeving innemen. Zij gebruiken Amerika als spiegel voor hun opvattingen. *Amerika in Europese ogen* is een bundeling van vijftien hoofdstukken met de beschouwingen van Europese intellectuelen over Amerika, waarvan ruim de helft Nederlander is. Amerika is ten slotte deels Europees. De omslag van dit boek is veelbetekenend. Het toont het Vrijheidsbeeld in de stijgers in Frankrijk: Amerika's idealisme zoals dat door de Europeanen wordt geconstrueerd.

K. van Berkel schrijft in een toonzettend inleidend hoofdstuk dat in alle geschriften over Amerika een spiegelfunctie te vinden is. De relatie met Amerika is naar voren en naar achteren gericht. Europeanen zien in Amerika het verloren gegane verleden, met primitieve levenskracht, of de toekomst die Europa te wachten staat. In beide gevallen kan het oordeel positief en negatief uitvallen, afhankelijk van de hoop of de vrees die men koestert en de ervaringen die men met Amerika heeft gehad.

De besproken personen zijn allen de moeite waard. Het gaat te ver om ze allemaal te bespreken. Het selectie criterium is ook niet expliciet gemaakt. Hoewel de spreiding aan achtergronden verschillend genoeg is overheersen de sociologen (De Tocqueville, B.J.O. Schrieke, Gunnar Myrdal, P.J. Bouman, Ralf Dahrendorf en Jean Baudrillard) die in het algemeen kritisch zijn, bijvoorbeeld over het rassenvraagstuk, maar toch waarderend spreken over de Amerikaanse samenleving. Amerika zal er ondanks zijn problemen wel uit komen, al of niet door Europese ideeën toe te passen. Onder andere komt dat door de glans van het Amerikaans hoger onderwijsstelsel, dat al in de eerste decennia van deze eeuw Nederlandse bewonderaars trok omdat het veel meer op maatschappelijke vraagstukken gericht was. Dat heeft na de oorlog ook tot veranderingen in ons land geleid.

De literatoren, waartoe ik gemakshalve ook J. Huizinga reken, hadden naast waardering ook forse kritiek, vooral op de massacultuur (Menno ter Braak en Huizinga) en de vervreemding (Franz Kafka). Ze maken het meest ontwikkeling door.

Marnix Gijsen deelt de cultuurkritiek maar houdt uiteindelijk Amerika als verjongingskuur aan Europa voor. Frederik van Eeden raakt juist teleurgesteld in de (overdreven) verwachtingen die hij van Amerika had omdat het herstitichten van zijn kolonie mislukte.

Ook Abraham Kuypers waardeerde twee elementen. Enerzijds zag hij het Nederlandse calvinisme als het fundament voor Amerika, anderzijds beschouwde hij Amerika als voorlijk: daar kreeg het calvinisme een brede maatschappelijke gestalte. Daarom was hij zo lovend over Amerika. Jammer is dat in dit essay niet dieper ingegaan wordt op de levensfase waarin Kuypers verkeerde. Kuypers bejubelde Amerika niet alleen omdat hij daar in Nederland over had gelezen (in de werken van W.E. Griffis) maar hij had ook een sterke behoefte om een bevestiging te krijgen van de daadwerkelijke kracht van het calvinisme. Niet alle Nederlandse emigranten waren het met Kuypers eens. Het is niet eenvoudig om in de chronologische opeenvolging van de Amerikaschouwers een tendens te zien, daarvoor zijn de ervaringen te verschillend. Toch kan je door de bijdragen heen ontwaren dat het zwaartepunt steeds meer in Amerika komt te liggen. Europese intellectuelen moesten daar steeds meer rekening mee gaan houden of ze dat nu toejuichten of vreesden.

Nederland en de Nieuwe Wereld biedt niet een duidelijke opinie over Amerika. Dit is een overzichtswerk over de relaties op politiek, cultureel en economisch gebied met de beide Amerika's, noord en zuid. Er ontbreekt dan ook een eenheidsvisie, maar dat ligt ook voor de hand met drie auteurs. De argumenten om beide continenten in een boek te behandelen zijn niet dwingend. De overeenkomsten die de auteurs opnoemen, immigratie, plantages en beeldvorming, zijn ook voor andere werelddelen aan te voeren. Maar het is niet onlogisch om het hele westelijk halfrond in een boek te bekijken.

Het boek is op een breed publiek gericht, meer dan het eerder besproken boek. Dat blijkt uit het ontbreken van noten (in de plaats daarvan is een uitgebreide, leesbare bibliografie opgenomen) en de illustraties, die echter bijna alle-

maal te klein zijn om ook maar iets duidelijk te maken. De delen van Emmer en Vogel over Latijns-Amerika worden grotendeels besteed aan economische en culturele betrekkingen omdat politiek gezien de relaties tussen Nederland en Zuid-Amerika pas laat interessant werden. Emmer heeft een plezierige didactische aanpak. Hij stelt concrete vragen die hij overzichtelijk beantwoordt, zoals 'waarom was Azië zoveel belangrijker voor Nederland dan Amerika?' (door vervoer, stapelproducten, gebrek aan kolonisten, financiering). Waarom voldeed de WIC niet? (interne conflicten, concurrentie, oorlogen). Uitgebreid aandacht krijgen de Antillen en Suriname. Interessant is om bijvoorbeeld te lezen waarom de afschaffing van de slavernij zo weinig medestanders kregen (in totaal waren er slechts 670 Nederlanders lid van een afschaffingsgenootschap). Dat was niet vrees voor de gevolgen van de arbeidskrachten die men in andere koloniën zag en daarnaast omdat het ontbrak aan Nederlandse zending, dat verzorgden de Hernhutters. Deze hoofdstukken zijn zeer informatief, erg beschrijvend, maar niet altijd duidelijk. Zo worden op pag. 111/112 weer diplomatieke betrekkingen met Venezuela aangegaan zonder dat de lezer wist wanneer die verbroken waren. Duidelijke conclusies ontbreken ook.

Het derde deel van dit boek is goed geschreven. Van der Doel brengt met prima citaten de sfeer van vroeger tijden terug. De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Verenigde Staten bestaan al vanaf de Amerikaanse onafhankelijkheid al ging Nederland niet eerder tot officiële erkenning over dan nadat Engeland een gevoelige nederlaag bij Yorkstown had geleden en de levensvatbaarheid van de nieuwe republiek aan kracht won. Ook hier waren de financiële belangen de voornaamste drijfveer voor contact, naast een kortstondig en vooral negatieve voorbeeldstelling van het Nederlands staatsbestel voor de Amerikaanse grondwet. De negentiende eeuwse immigratie veroorzaakte weer een toenemende belangstelling. Van der Doel plaatst die goed in de algemene migratie, maar ik heb wel wat bezwaren tegen de schildering

van vooral het kerkelijk milieu van de immigranten. Ze lijken wel op een angstig blok dat zoveel mogelijk de buitenwereld wil tegenhouden en dat door de oorlog (Burger- en Eerste Wereldoorlog) de levenswijze van de Amerikaanse buitenwereld overneemt. Deze beschrijving doet geen recht aan de motieven van de immigranten om ook hun overtuiging vorm te geven in hun nieuwe omgeving. Daarnaast lijkt het of iedereen naar het platteland trok, terwijl er toch aanzienlijke kolonies in de steden, vooral in Paterson, NJ, en in Chicago waren. Ik mis hier een wat dieper reikende beschrijving. Misschien komt dat omdat het belangrijke boek van James D. Bratt *Dutch Calvinism in Modern America* niet vermeld wordt. Ik mis ook de vermelding van het Vrijmetselarijconflict dat de breuk tussen Christian Reformed en Dutch Reformed heeft aangezwengeld. De auteur besluit met de opmerking dat de rollen zijn omgedraaid: in de achttiende eeuw nam Amerika Nederland als afschrikwekkend voorbeeld, nu neemt Nederland Amerika als voorbeeld van hoe het niet moet op politiek en economisch gebied. Amerika is nu vooral belangrijk vanwege de culturele invloed. De Nederlandse regering ziet dat nog te weinig in en wedt op het verkeerde paard door op Amerikaanse staf te leunen als tegenwicht tegen de grote Europese mogendheden, terwijl de aandacht van Amerika voor Europa afneemt. Dat laatste is in politiek opzicht misschien waar voor de oost-west relatie, maar economisch en cultureel wordt de relatie steeds hechter (KLM met Northwest, de vele uitwisselingsprogramma's). De teneur van de drie delen is dat economische relaties de politieke betrekkingen bepalen, dus dan zal Amerika's betrokkenheid bij Europa wel blijven. Wie een beschrijvend overzicht wenst over Nederland (en noord en zuid) Amerika raad ik dit boek aan, vooral omdat verdere up-to-date verdieplingsliteratuur voorhanden is, al maakt het de ondertitel 'een intrigerende studie' niet helemaal waar. Wie in het raadsel Amerika is geïnteresseerd is kan beter bij het eerste boek terecht.

J.L. Krabbendam

J. Haitsma, *Isaac da Costa (1798-1860)* (Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1993) 160 blz.,

In de reeks *Vergeeten eerstelingen* verschijnen bij Uitgeverij J.J. Groen en Zoon te Leiden Monografieën van Messiasbelijdende joden. Als vijfde deel in deze reeks is het bovengenoemde werk over Isaac da Costa van de hand van dr. J. Haitsma, één van de twee redacteurs van deze serie.

Haitsma geeft in zijn Woord Vooraf terecht aan, dat sommigen zich zullen afvragen of Da Costa wel een 'vergeten eersteling' is. Bij neerlandici is hij in ieder geval bekend als de belangrijkste auteur van het Réveil. Enkele schooluitgaven van zijn *Hagar, De slag bij Nieuwpoort, Vijfentwintig jaren* en *De chaos en het licht* maken het zelfs voor middelbare scholieren mogelijk kennis te nemen van zijn dichtwerk. Die kennismakingen zijn echter zeldzaam en – de eerlijkheid gebiedt dat te zeggen – niet gemakkelijk. Vandaar dat we Haitsma wel gelijk moeten geven, als hij stelt dat de kennis van Da Costa's werk gering is.

Het is dan ook jammer, dat dit werkje niet zal bijdragen aan het verkrijgen van een ruimere plaats van Da Costa op de literatuurlijsten Nederlands. Daarvoor is de opzet van het boek niet geschikt. Haitsma citeert wel ruim om de gedachtenwereld van Da Costa duidelijk naar voren te laten komen, maar het blijft steeds bij fragmenten. Zelfs in hoofdstuk X *Gedichten van Da Costa* vinden we deze werkwijze terug (op één uitzondering na, het lied *Halleluja! Lof zij het Lam!* op blz. 116). Dat is jammer. Uitvoerig wordt bijvoorbeeld geciteerd uit het prachtige gedicht *Sjeb Limini* (blz. 130-134). De vraag komt dan op: waarom is het niet integraal opgenomen? Er had eventueel iets anders kunnen vervallen. Ik haast me nu toe te geven, dat we in deze 'Vergeeten eerstelingen' niet met een werk te maken hebben dat enige literair-historische pretentie heeft; maar ook het bloed van een recensent kruipet wel eens, waar het niet gaan kan.

Wat heeft Haitsma ons dan willen bieden? Het is zijn bedoeling geweest de lezer kennis te laten maken met de gedachtenwereld van deze Réveilman. Een belangrijk deel daarvan zou namelijk ook voor mensen aan het einde van de twintigste eeuw nog actueel kunnen zijn.

Het eerste hoofdstuk, over de tijd waarin Da Costa leefde, zijn afkomst en jeugd is erg kort. Voor de doelgroep – kerkhistorici en theologen – zal dit geen bezwaar zijn. Voor een breder publiek had er best wat meer over de geest van de vroege negentiende eeuw geschreven kunnen worden. Haitsma verwijst in zijn Woord vooraf immers zelf naar het protestantse kerkvolk. Nadat hoofdstuk II een duidelijk beeld geeft van de Verlichtingsgeest waarin Da Costa opgroeide en die uit zijn vroegste poëzie spreekt, geeft hoofdstuk III een weergave van geschriften die betrekking hebben op zijn bekering. Da Costa heeft daar niet zoveel over geschreven, maar de regels uit *Aan Bilderdijk* (1822) en de voorzang van *God met ons* (1820) die daarvan getuigen, worden aangehaald. Verder geven enkele proza-fragmenten van hem en zijn vriend en neef Capadose ons indrukken van dit ingrijpende gebeuren. In deze hoofdstukken komt ook duidelijk de verdienste van dit hele boekje naar voren: steeds opnieuw wordt Da Costa zelf aan het woord gelaten. Haitsma staat bescheiden op de achtergrond en reikt ons het ene na het andere document aan waaruit Da Costa tot de lezer spreekt. En hij heeft wat te zeggen. Hoe jammer is het echter te moeten constateren dat de uitvoerigheid en de retoriek van zijn poëzie voor de moderne lezer een barrière vormen.

Da Costa's bekendste werk is zonder twijfel zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823). Haitsma probeert te laten zien dat Da Costa in dit werk niet alleen bezig is met een aanval op de geest van de Verlichting, maar juist met het geven van een christelijk getuigenis. Zó, als belijder, noemt Haitsma hem een "protestant" in de oorspronkelijke betekenis van het woord. In deze korte bespreking weet Haitsma te laten zien hoe verrassend actueel Da Costa voor christenen in het laatste decennium van de twintigste eeuw is! Door zijn taalgebruik klinkt hij gedateerd, voor zijn uitspraken over *geboorte en afkomst* en *adeldom* zal hij weinig begrip meer vinden, maar voor iemand die de politieke problemen anno 1993 kent, is duidelijk dat de geest van de 19e eeuw een enorme doorwerking heeft in de onze! Haitsma's mening op blz. 44 en 45 ten aanzien van jodendom en Rome zal niet iedereen delen, vermoed ik. Maar de wijze

waarop hij in dit hoofdstuk IV de *Bezwaren* heeft samengevat, is mooi.

Uitvoerig komt Da Costa ook aan het woord in hoofdstuk V, over zijn strijd tegen de Groninger richting in de theologie. Deze richting verzette zich wel tegen het dorre rationalisme, maar kwam in minstens zo gevaarlijk vaarwater terecht met haar visie op Christus, op de Triniteit en met haar leer over de mens en de verlossing. Dit alles hing samen met haar visie op de Heilige Schrift, met name die op het Nieuwe Testament, die ook de hoofdrol speelde in zijn strijd tegen 'Leyden'. Deze komt in het tweede deel van dit hoofdstuk aan de orde. Aan enkele drukfouten ga ik in deze recensie stilzwijgend voorbij. Eén hinderlijke fout wil ik echter noemen: blz. 47 geeft in r. 23 te lezen "voortbestaan" in plaats van "voorbestaan".

Hoofdstuk VI geeft een blik in twee brieven, die Da Costa en Kohlbrugge met elkaar hebben gewisseld naar aanleiding van de bekende geworden preek van de laatste over Romeinen 7:14. Dit hoofdstuk wijkt enigszins af van de andere, daar Haitsma dit afsluit met *Een poging tot evaluatie van de beide brieven*. Het eindigt met de vraag: Is er tussen hen meer dan een verschil van accent? Wie alleen beider standpunt ten opzichte van de rechtvaardigmaking beschouwt, antwoordt misschien ontkennend. Maar komt juist in dit verschil van visie al niet iets openbaar van de verandering die er langzamerhand in Da Costa zich heeft voltrokken: van een contra-revolutionair Bilderdijki-aans standpunt naar een anti-revolutionair activisme, dat waarschijnlijk zijn wortels vond in zijn chiliasme. Men vergelijkte in dit verband de uitvoerige inleiding bij de uitgave van *De chaos en het licht*, in 1989 verschenen bij Den Hertog (Houten, z.j.).

De gedachten van Da Costa krijgen in al hun breedte uitvoerig aandacht. De volgende hoofdstukken geven een enkele blik in zijn Bijbellezingen (hoofdstuk VII) en zijn visie op kerkelijke en politieke kwesties van zijn dagen (VIII en IX). Opvallend is inderdaad zijn opstelling ten aanzien van de kerkelijke problematiek. Hij schaaft zich bijvoorbeeld niet bij de Zeven Haagse Heren die zich in een Adres tot de synode richtten. Hij is een voorstander van een voortgaand, tijdgebonden belij-

den en wil de kerk niet terugroepen naar belijdenisgeschriften uit vroeger tijden. Zijn politieke stellingname verschilt eveneens aanzienlijk van die van zijn leermeester Bilderdijk. Da Costa dacht theocratisch maar kan zich toch redelijk vinden in een constitutioneel stelsel. Zijn bezwaren komen echter ook naar voren: het gevaar van Rome en de dreiging van het ontstaan van een republiek. Deze gevaren moet men echter weten te relativiseren: als er een strijd des geloofs gevoerd zal worden, is de overwinning niet onzeker.

Na hoofdstuk X *Gedichten* volgen nog twee hoofdstukken, XI over zijn levenseinde en XII met een karakteristiek van zijn werken. Daarin gaat Haitsma onder meer in op zijn actualiteit. Wie onze eigen tijd en de problemen op godsdienstig, ethisch en politiek terrein die daarin spelen ook maar enigszins kent, staat versteld van de grote actualiteit van Da Costa's werk. Het is dan ook beslist een goede gedachte geweest, deze 'eersteling' voor het voetlicht te halen, aangezien dezelfde strijd die hij gevoerd heeft, hedentendage nog gevoerd moet worden.

Haitsma is er zeker in geslaagd de lezer een blik te gunnen in de gedachtenwereld van Da Costa. Het boek is mijns inziens toegankelijk voor een breed publiek, mede ook door het gegeven dat alle citaten in een moderne spelling weergegeven worden. De weinige illustraties zijn functioneel, er wordt ruimschoots verwezen in noten aan het eind van ieder hoofdstuk, waarbij ik alleen wil aantekenen dat noot 11 op blz. 64 ten onrechte verwijst naar deel IV van *Evenhuis' Ook dat was Amsterdam*; dit moet deel V zijn. Kortom, een interessant werk, dat aanzet tot het lezen van meer ván en óver Da Costa.

K.W. van Luik

B. Hofman, *Liedekens vol gheestich confoort. Een bijdrage tot de kennis van de zestiende-eeuwse Schriftuurlijke lyriek* (Hilversum: Verloren, 1993, tevens verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit te Utrecht, 1993) 396 blz., prijs f 79,-.

Het geestelijke lied in de zestiende eeuw kan vanuit verschillende vakdisciplines onderzocht worden: taal- en literatuurwetenschappen,

theologie/hymnologie en muziekwetenschap. Dergelijke studies zijn echter nog maar weinig gedaan. Wat het genre 'Schriftuurlijke liedekens' betreft, dateren de laatste wetenschappelijke onderzoeken van voor de Tweede Wereldoorlog. Het proefschrift *Liedekens vol gheestich confoort*, waarin Bert Hofman een 'bijdrage' wil leveren tot de kennis van de zestiende-eeuwse Schriftuurlijke lyriek, is daarom meer dan welkom.

In het uitstekend verzorgde boek houdt de auteur zich bezig met een complexe en onoverzichtelijke materie. Hij moest talloze liedboekjes bestuderen ten einde antwoord te vinden op lastige vragen als: uit welke godsdienstige richting zijn ze afkomstig. Kortom, een studie, die met name door omvangrijk en gedetailleerd bronnenonderzoek een zinvolle bijdrage levert aan het onderzoek, dwingt respect en waardering af.

Met het proefschrift wil Hofman 'licht werpen op de Schriftuurlijke liederen van de zestiende eeuw, mede om daardoor opnieuw belangstelling te wekken voor dit goeddeels vergeten onderdeel van onze literatuur'. In hoofdstuk 1 wordt een duidelijke schets gegeven van het geestelijk en historisch klimaat, waarin de liederen ontstonden. In het tweede hoofdstuk wordt de historische ontwikkeling van de schriftuurlijke liederen geschetst. De huidige stand van zaken in het wetenschappelijk onderzoek en de receptie van de 'liedekens' in de afgelopen eeuwen komen in hoofdstuk 3 aan bod. In het vierde hoofdstuk worden de vroegste liederen (bundels van Harmen Jansz. Muller en Corn. Claesz) met elkaar vergeleken. De volgende twee hoofdstukken behandelen respectievelijk het ontstaan van de schriftuurlijke liederen en de vraag in hoeverre de rooms-katholieke lyriek van invloed is geweest op deze liederen. Het zevende hoofdstuk is het omvangrijkst en bevat een gedetailleerde studie van 21 verzamelbundels, die na 1550 verschenen zijn. Conclusies uit met name hoofdstuk 7 zijn weergegeven in het achtste hoofdstuk. Tevens vergelijkt Hofman daar zijn bevindingen met de studies van W.A.P. Smit (1939) en F.C. Wieder (1900). In het één na laatste hoofdstuk gaat Hofman in op verschil-

lende overgebleven aspecten: bestudering van titels, vorm van de liederen, relatie met de Schrift en het gebruik in samenkomsten van de hervormden.

Een aantal nog te onderzoeken aspecten worden in het laatste hoofdstuk opgenoemd. Als twee belangrijke zaken noemt Hofman de melodieën en de invloed van de rederijkers op de schriftuurlijke liederen. Ik vrees overigens dat een onderzoek naar de melodieën grotendeels zal uitlopen op een onderzoek naar wijsaanduidingen (Hofman gebruikt in zijn boek af en toe de vreemde en ongebruikelijke term 'wijsaangifte'), want een minderheid van alle bekende liedbundels uit de zestiende eeuw bevat genoteerde melodieën.

Het onderzoek heeft een aantal waardevolle nieuwe gezichtspunten opgeleverd. Een paar wil ik hier kort resumeren. Belangrijk is Hofmans betoog waarin hij afstand neemt van de tot nu toe algemeen gangbare opvatting dat de schriftuurlijke liederen geleidelijk ontstaan zijn uit de liederen van de Moderne Devotie. Hofman laat overtuigend zien dat de herontdekking van de Schrift en het martelaarschap, dat bij tijdgenoten emoties wakker riep en aanzette tot het maken van liederen, de twee bronnen zijn geweest voor het ontstaan van de schriftuurlijke liederen.

Grondig weerlegt Hofman de stelling van W.A.P. Smit dat de 'schriftuurlijke liedekens' bijna geheel voor rekening van de doopsgezinden komen en dat het gereformeerde aandeel te verwaarlozen is (pag. 255, 256). Eveneens toont Hofman (contra F.C. Wieder) aan dat tot circa 1580 schriftuurlijke liederen geschreven zijn en niet - zoals voorheen werd beweerd - tot het wonderjaar 1566 (pag. 249, 256-260).

Naast deze en andere waardevolle zaken, zijn hier en daar ook kanttekeningen te plaatsen. Een paar wil ik noemen. Tussen 1525 en 1580 waren er op godsdienstig gebied veel stromingen die dikwijls moeilijk te benoemen zijn. Hofman wil in zijn studie onder andere bepalen uit welke religieuze groepering de liederen en liedboekjes afkomstig zijn. Daarvoor is onontbeerlijk dat er duidelijke benamingen/termen voor de reformatorische groepen uit diverse perioden gebruikt worden.

Op pagina 33 verklaart Hofman de termen die hij in zijn proefschrift hanteert. Hij legt daar verantwoording af voor zijn gebruik van de termen 'sacramentariërs' (= hervormingsgezinden uit de periode 1525-1545 met uitzondering van doopsgezinden), 'gereformeerden' (= sacramentariërs uit de periode 1545-1560, die braken met de rooms-katholieke kerk) en 'calvinistisch'. Deze gekozen terminologie, die de ondoorzichtige heterogeniteit van de anti-roomse gezinden uit de 16e eeuw op zich wat verheldert, doorkruist Hofman verderop in zijn boek nogal eens door de term 'hervormd' in verschillende betekenissen te gebruiken.

Volgens de omschrijving van de term op pagina 42 moet onder hervormden verstaan worden: alle hervormingsgezinden inclusief de anabaptisten. In die betekenis wordt de term hier en daar ook gehanteerd (bijvoorbeeld pag. 69). Maar vaker blijkt de term opeens synoniem te zijn voor òf 'sacramentaris-gereformeerd' en dus exclusief de doopsgezinden (onder andere pag. 89, 175, 182), òf 'sacramentaris' (onder andere pag. 58, 72, 119, 151, 155) en dus exclusief de anabaptisten maar inclusief bezwaarden met bijvoorbeeld lutherse sympathieën. De duidelijkheid en de overtuigingskracht van de onderzoeksresultaten nemen bij een dergelijk inconsequent gebruik van termen niet toe.

Een tweede kanttekening. In hoofdstuk vijf stelt Hofman dat de godsdienstige herkomst van de liederen ook af te lezen is uit de beginregels, met name de woorden waarmee een lied aanvangt (pag. 144-146). Dit overtuigt in de meeste gevallen niet. Bijvoorbeeld: uit het gegeven dat een lied met 'aenhoort' of 'hoort' begint, leidt Hofman af dat we te maken moeten hebben met een reformatorisch lied: "Kennelijk is in de hervormde liederen een veel sterkere behoefte aanwezig om aandacht van medemensen te vragen voor wat men te zeggen heeft" (pag. 144).

Zonder problemen kan echter uit 15e tot en met 17e eeuwse bronnen een groot aantal rooms-katholieke liederen met dezelfde beginwoorden opgediept worden. Bovendien werden deze beginwoorden veelvuldig gebruikt bij liederen met een wereldlijke tekst. De

aanhef 'aenhoort' of 'hoort toe' waren stereotiepe openingen van een lied ten einde de aandacht van de toehoorder te vragen.

De laatste kanttekening die ik naar voren wil brengen, betreft een stelling uit hoofdstuk 9. Op pagina 303-310 poneert en verdedigt Hofman de hypothese dat gereformeerden schriftuurlijke liederen liturgische gebruikt (kunnen) hebben. De bewijsvoering bij deze veronderstelling vind ik onvoldoende. Als argument wijst Hofman op voorreden waarin staat dat de liederen worden uitgegeven tot 'stichtinghe ende opbouwinge der ghemeynte Christi' en om 'met alle uitvercoren Gods' te zingen (p. 304). Dit is echter geen bewijs dat men de liederen ook in *liturgische* diensten heeft gezongen. Evenmin als soortgelijke bewoordingen in voorreden van rooms-katholieke bundels duiden op een liturgische gemeentezangpraktijk bij Rome. In het verlengde hiervan ligt Hofmans opmerking dat de synoden uit de tweede helft van de 16e eeuw met hun uitspraken tegen het zingen van 'enighe andere gheestelijcke liedekens' niet alleen bedoeld kunnen hebben op 'lutherse liederen' – zoals dr. J.R. Luth heeft geponeerd – maar ook de schriftuurlijke liederen. Op zich is dat een mogelijkheid. Maar het standpunt van Luth (die overigens nergens heeft geschreven dat het ook om 'doopsgezinde' liederen kon gaan, zoals Hofman beweert op pagina 309, noot 130) heeft een belangrijk prae: het wordt onderbouwd met bronnen.

Bovenstaande kanttekeningen mogen Hofmans woorden onderstrepen dat met betrekking tot het genre schriftuurlijke liederen nog het één en ander nader te bestuderen is. Vaststaat dat voortgebouwd kan worden op *Liedekens vol gheestich conf-*

J. Smelik

Mirjam de Baar, Machteld Löwensteyn, Marit Monteiro en A. Agnes Snel-ler (red.), Anna Maria van Schurman 1607-1678. Een uitzonderlijk geleerde vrouw (Zutphen: Walburg Pers, 1992) 206 blz., prijs f 35,-.

In 1641 publiceerde Anna Maria van Schurman een verhandeling over de vraag of christelijke vrouwen geschikt waren voor studie en wetenschapsbeoefening. Zelf was zij een veelzijdig ontwikkelde geleerde vrouw. Daarvan waren er in haar tijd niet veel. Het was in het zeventiende eeuwse Nederland van de Nadere Reformatie niet gebruikelijk dat vrouwen zich met wetenschap bezighielden. Van Schurman voelde daarom blijkbaar de noodzaak haar wetenschappelijke interesse als vrouw te rechtvaardigen. Dit deed zij met te verwijzen naar het geloof. De Utrechtse geleerde vond dat christelijke vrouwen zich wel degelijk met de wetenschap konden bezighouden. Wetenschap diende immers niet beoefend te worden om de ontwikkeling van talenten, of uit nieuwsgierigheid of eerezucht, maar alleen om God beter te leren kennen.

Van Schurman was een zeer gelovige gereformeerde vrouw. Dit beeld blijft over na lezing van 'Anna Maria van Schurman 1607-1678. Een uitzonderlijk geleerde vrouw'. Het boek is een bewerking van acht lezingen die in 1990 zijn gehouden op een studiedag die in Utrecht aan haar persoon is gewijd. De lezingen waren afkomstig van wetenschapsters uit verscheidene vakgebieden, als de kunstgeschiedenis, de theologie, de neerlandistiek en de filosofie. De studiedag was bedoeld om extra luister bij te zetten aan de oprichting van het interdisciplinaire 'Anna Maria van Schurman' Centrum voor vrouwenstudies aan de Universiteit Utrecht. Vanwege de grote belangstelling voor deze dag besloten de organisatrices de lezingen te publiceren in een bundel.

De bundel beoogt de veelzijdigheid van Anna Maria van Schurman te belichten. Elk van de bijdragen gaat daarom in op een afzonderlijk aspect van haar leven. Zo komen zowel haar wetenschappelijke, literaire en artistieke werk aan bod, maar wordt ook ingegaan op de religieuze keuzes die zij in haar leven maakte. Dit alles wordt geplaatst

in de context van de omgeving en de tijd waarin zij leefde: de Nederlandse elite in de jaren van de Nadere Reformatie binnen de gereformeerde kerken.

De schrijfsters slagen mijns inziens in belangrijke mate in hun opzet. Diverse publikaties als brieven, gedichten en verhandelingen van Van Schurman worden besproken. Ze laten zien hoe bij Van Schurman geloof en wetenschap met elkaar versmolten waren, hoe zij thuis was in de theologie en de filosofie (ze werd onderwezen door Voetius en ontving zelfs Descartes in haar huis in Utrecht), en hoezeer zij door haar tijdgenoten gewaardeerd werd vanwege haar eruditie. De bundel biedt hiermee een boeiend palet van haar rijkgeschakeerde leven, dat zich vooral in Utrecht afspeelde. Intrigerend is vooral Van Schurmans keuze in 1669 toe te treden tot de huisgemeente van Jean de Labadie, een Waals predikant die een terugkeer wilde naar de zuivere christelijke levenswijze zoals die in de begintijd van het christendom bestond. Met het toetreden tot de Labadisten brak Van Schurman met haar vroegere arbeid en omgeving. Haar keuze leidde tot scherpe kritiek van haar gereformeerde bewonderaars. Zij was er echter van overtuigd dat zij met haar keuze tot de ware kerk terugkeerde, weg van de Nadere Reformatie die naar haar mening op een mislukking was uitgelopen.

Een kritiekpunt op het boek is dat het te zeer bij een palet blijft: diverse aspecten worden vanuit verscheidene invalshoeken belicht, maar het totaalbeeld ontbreekt. De lezer krijgt boeiende gedeeltes van een portret te zien, niet het geheel. Een overzicht van Van Schurmans leven is bijvoorbeeld afwezig. De lezer die even wil nakijken wanneer een bepaalde gebeurtenis in haar leven zich ook al weer afspeelde, stuit op problemen: de bundel bevat geen biografische levensschets. Hoe fraai vorm gegeven ook, toch doet het boek daarom enigszins onvoltooid aan. De schrijfsters lijken dit zelf ook te beseffen, wanneer zij over de artikelen in de bundel als 'een biografie-in-wording' spreken. De typering is treffend. Voor de lezer is het schetsmatige karakter echter onbevredigend, want deze blijft na lezing met een fragmentarisch beeld achter. Hier staat tegenover dat elk van de bijdragen op zichzelf helder

en mooi geschreven is en nog niet eerder gepubliceerde informatie bevat. Dit maakt het boek vooral interessant voor vakwetenschappers als vrouwenhistorici, theologen en neerlandici. Maar ook aan lezers met belangstelling voor het leven van een geleerde gereformeerde vrouw ten tijde van de Nadere Reformatie is de bundel aan te raden. Het boek geeft inzicht in het leven van een onafhankelijk vrouw met een sterke geloofsovertuiging die haar eigen weg wist te vinden in de gereformeerde wereld van de zeventiende eeuw.

H.J. van de Streek

BERICHTEN

Van uitgeverij van Wijnen te Franeker ontving de redactie een uitnodiging de presentatie van het boek *De Zeven Provinciën* van de hand van G.C. Dik bij te wonen. De middag (juli jongstleden) was georganiseerd in de Trompzaal van het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam.

Er waren veel belangstellenden aanwezig. Dat is niet verwonderlijk want het boek over het schip *De Zeven Provinciën* is een schitterende uitgave geworden. Dr. J. Bakker, directeur van het Scheepvaartmuseum, wees er in zijn historische inleiding op dat het boek bovendien veel inzicht geeft in de techniek van de scheepsbouw van de 17e eeuw.

Andere sprekers op deze middag waren Nico Dik, zoon van de inmiddels overleden auteur, en de zeezeiler Henk de Velde. Dhr. Dik gaf een korte toelichting op de achtergronden van dit levenswerk van zijn vader. Zijn vader, modelbouwer van beroep, werd gedreven door een enorme belang-

stelling voor het schip. Het boek is tot stand gekomen uit het materiaal dat hij nodig had voor het maken van een historisch verantwoorde reconstructie. Het behoeft geen betoog dat dat veel speurwerk en een nauwgezette geest heeft vereist. Aan de zeezeiler Henk de Velde werd vervolgens het eerste exemplaar overhandigd. Hij vertelde over zijn ervaringen van zijn recente zeiltocht. Hij zei zich te kunnen voorstellen wat Michiel de Ruyter op zee gevoeld moet hebben; angst, heimwee, avontuur. De aantrekkingskracht van de zee blijkt iets van alle tijden te zijn.

Na het officiële gedeelte was er gelegenheid de opgestelde modellen te bekijken.

Uitgeverij van Wijnen kan terugkijken op een geslaagde middag. De speeches waren gevarieerd en er was goed naar te luisteren. Het geheel gaf alleen een wat rommelige aanblik omdat er meer mensen dan stoelen waren. Gelukkig heeft het Scheepvaartmuseum een goede geluidsinstallatie zodat de woorden van de sprekers niet 'ins blauwe hinein' verdwenen.

PERSONALIA

Dhr. W. Hoogendijk is historicus en werkt sinds 1992 als voorlichter bij de Near East Ministry in Voorthuizen.

Adres: Amundsenstraat 4/d
3814 WV Amersfoort
tel. 033-7244808

Dhr. drs. A. Kamsteeg studeerde politicologie en is redacteur buitenland van het *Nederlands Dagblad*.

Adres: Lingestraat 4
3812 GB Amersfoort
tel. 033-611327

Dhr. drs. G. Ligtenberg studeerde geschiedenis te Utrecht en is thans werkzaam bij het *Reformatisch Dagblad*.

Adres: J. ter Horststraat 4
7462 AH Rijssen
tel. 05480-19148

Dhr. Prof. dr. Richard V. Pierard is hoogleraar geschiedenis aan Indiana State University, Terre Haute, Indiana 47809, USA en publiceerde diverse boeken over de relatie kerk en staat in Amerika en Duitsland. Zijn meest

recente boek schreef hij samen met Robert G. Clouse en Edwin M. Yamauchi, *Two kingdoms. The church and culture through the ages* (Chicago: Moody Press, 1993).

Adres: Indiana State University
Terre Haute
Indiana 47809
USA

Dhr. drs. M.A. Rouw studeerde geschiedenis te Leiden van 1983-1990 met als specialisatie contemporaine geschiedenis, met name van Duitsland. Na zijn studie was hij werkzaam als onderzoekmedewerker voor het Kabinet der Koningin en bij de NWO. Momenteel werkt hij als controlemedewerker bij de Algemene Rekenkamer.

Adres: Prins Hendrikstraat 6
2316 CN Leiden
tel. 071-218280

Dhr. Prof. dr. Ruth Zerner doceert geschiedenis aan Lehman College (City University of New York) en publiceerde diverse artikelen over Bonhoeffer.

Adres: 3333 Henry Hudson Parkway
Apt. 20 G, Bronx
New York 10463
USA

DE ZEVEN PROVINCIEËN

door G.C. Dik

met een woord vooraf door Michael Robinson

Na meer dan dertig jaar intensief speurwerk durfde G.C. Dik het aan met zijn resultaten naar buiten te komen. En nog bleef hij bescheiden, tot in de ondertitel van zijn boek: 'Een poging tot reconstructie, mede aan de hand van de nog bestaande Van de Velde-tekeningen, van 's lands schip De Zeven Provinciën van 80-86 stukken, gebouwd voor de admiraliteit van de Maze in 1665'.

Deze 'poging' heeft intussen een ongelooflijk boek opgeleverd, dat een indrukwekkende hoeveelheid materiaal bijeenbrengt over de 17e-eeuwse scheepsbouw. Het boek heeft een formaat van 35,5 x 42 cm. (!) en bevat meer dan 600 illustraties. Aan het boek is toegevoegd de allereerste biografie die aan Michiel de Ruyter werd gewijd, van de hand van Lambert van den Bos (1676), bewerkt in hedendaags Nederlands.

De eerste druk van het boek was binnen een maand uitverkocht. De intekening is inmiddels geopend op de tweede druk van 'De Zeven Provinciën'.

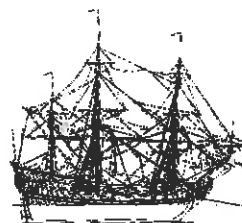
Tot 1/1/94 geldt een intekenprijs van f325,00; daarna wordt de prijs f375,00.

Een fraaie vierkleurenfolder over het boek is verkrijgbaar bij:

Uitgeverij Van Wijnen

Postbus 172 - 8800 AD Franeker Telefoon: 05170-94588

DE EIGEN NAAM IN AUTO'S

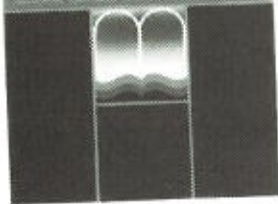
Broekhuis levert een zo breed mogelijk pakket producten en diensten in de autobranche. Service en klantgerichtheid staan hierbij voorop.

- ♦ **Nieuwe Opels en Volvo's**
- ♦ **Alle merken gebruikte auto's**
- ♦ **Operationeel en Financieel Leasen van alle merken auto's**
- ♦ **Onderdelen en accessoires**
- ♦ **Reparaties**
- ♦ **Onderhoud en APK-keuringen**
- ♦ **Gekwalificeerde LPG-inbouw en -keuring**
- ♦ **Autotelefoons**
- ♦ **Schadeherstel alle merken auto's**
- ♦ **Alarmsystemen TNO/TBBS goedgekeurd**
- ♦ **Verhuur personenauto's**
- ♦ **Alle soorten brandstoffen**

U bent van harte welkom bij een van onze vestigingen in Barneveld, Ermelo, Harderwijk of Veenendaal.

Voor verdere informatie kunt u belien met:

**THE BETHANY
PARALLEL
COMMENTARY
ON THE OLD TESTAMENT**

■ Matthew Henry -
Jamieson/Fausset/Brown -
Adam Clarke

**The Bethany Parallel
Commentary**

Three classic
commentaries in one
volume

Drie klassieke Engelstalige
positief-christelijke
commentaren op de hele
bijbel parallel naast elkaar,
overzichtelijk weergegeven in
twee forse banden. Een uniek
standaardwerk met een
blijvende waarde voor een
bijzonder lage prijs.

gebonden, totaal 3482 blz.
completeet in 2 delen

f 235.00

NIEUW

**WOORDEN
HEBBEN**

■ Drs. M.A. de Ronde en
drs. W.H. Dekker

Woorden hebben

Hoe hanteren we conflicten in
levensbeschouwelijke
organisaties zoals bedrijven,
instellingen, scholen en
kerken? Wanneer de
levensbeschouwing in het
geding is, worden conflicten
veelal diep ingrijpend en extra
moeilijk te hanteren. Een
praktisch boek met veel
suggesties hoe met deze
conflicten moet worden
omgegaan.

paperback,

f 27.50

Dr. M.W. WEITHMANN

■ Dr. Michael W.
Weithmann
Brandhaard Balkan

**Achtergronden van het
Joegoslavisch conflict**

Een zeer actuele uitgave die
de achtergronden van dit
conflict, een kruitvat in
Europa, op aanschouwelijke
wijze beschrijft.

paperback,

f 29.95

■ Drs. K. van der Zwaag

Augustinus

**De kerkvader van het
westen**

Een goed toegankelijk boek
over het leven en de leer van
deze belangrijkste kerkvader
van voor de Reformatie.

gebonden,

f 29.95

Al onze uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON

POSTBUS 11031, 2301 EA LEIDEN

**VERSCHEENEN
BESTEL NU!**

SIONS VORST EN VOLK

R. Bisschop

In deze studie, als proefschrift verdedigd, wordt onderzocht hoe Gereformeerde predikanten in de 17e en 18e eeuw dachten over theocratie.

Zowel Voetianen (Van Lodensteyn, Costerus, Hellenbroek en Van Kessel) als Coccejanen (Sibersma, d'Outrein en Ravesteyn) komen daarbij aan het woord.

De tale Kanaäns blijkt bij de onderzochte predikanten een belangrijke plaats in te nemen. Vanuit die invalshoek wordt beschreven hoe zij dachten over de juiste verhouding tussen kerk en burgerlijke overheden. Boeiend is ook te horen wat zij eigenlijk bedoelen, als zij spreken over het „Neerlands Israel“. En welke plaats neemt dit binnen het geheel van hun theocratische opvattingen in? Hoe kijken zij aan tegen de geschiedenis van Gods Kerk en van Nederland? Wat betekenen in theocratisch licht bezien, rampen en zegeningen? Leeft onder hen het idee van „God, Nederland en Oranje?“ Een boek van actuele waarde, want het beperkt zich niet tot een historische beschouwing, maar gaat ook na welke lijnen er naar het heden getrokken kunnen worden.

Gebonden in kleurenband. Prijs f 59,50.

KOOL BOEKEN

Zandstraat 31
Postbus 177
3900 AD Veenendaal

Telefoon:
08385-13978
b.g.g. 43180